

TANZİMAT AYDINLARININ “ÇAĞATAY TÜRKÇESİ”NE BAKIŞI VE ŞEMSEDDİN SÂMÎ’NİN TESİRİ*

Mesut ŞEN**

ÖZET

Tanzimat aydınları Türk milliyetçiliği fikrinin ortaya çıkmasıyla birlikte Çağatay Türkçesini de Türk dilinin asıl edebî dili olarak görmeğe başlamışlardır.

Tanzimat aydınları içinde Suavi, Ahmed Vefik Paşa, Ahmet Midhat Efendi ve Şemseddin Sâmî’nin bu kapsamda ilginç görüşleri bulunmaktadır. Bu dönemde Orhun kitâbeleri ve Uygur metinleri gibi Eski Türkçe dil yadigârları henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Yeni yayımlanan Kutadgu Bilig’in muhtevası ve dil özellikleri de yeterince bilinmemektedir. Tanzimat aydınları batılı Türkologların Çağatay Türkçesine yönelik yayınlarının ve bilhassa Á. Vámbéry’nin Çağatay Türkçesi ile ilgili görüşlerinin yoğun tesiri altında kalmışlardır. Bu etkilenme sonucunda Türklerin asıl vatanının Orta Asya olduğunu öğrenmişler, orada kullanılmakta olan Türkçenin de asıl Türk dili olduğuna kanaat getirmişlerdir. Çünkü onların nazarında her dilin bir tek asıl vatanı vardır ve bir dilin en doğru şekli de asıl vatanında kullanılır. Buna göre Türkçenin asıl vatanı da Orta Asya’dır.

Ancak Çağatay Türkçesi kendi vatanında, yani Türkistan’da, ceditçi aydınların, eskiden kalma bir dil olduğu, konuşma diliyle uyum sağlamadığı gibi tezlerle dışlanmağa çalışılmıştır. Abdurrauf Fıtrat, Abdülhamid Süleyman [Çolpan] gibi milliyetçi aydınların öncülüğünde oluşturulan “Çağatay Birliği” adlı karşı hareketin gayretlerine rağmen, yazı dili ile konuşma dili arasındaki farkların kaldırılması, yazı dilinin mahallî unsurlara dayanması gerektiği görüşünün hâkim olması sonucunda, Çağatay Türkçesi yerini Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri gibi birkaç yeni şiveye bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat aydınları, Çağatay Türkçesi, Şemseddin Sami, Osmanlı Türkçesi, asıl Türkçe, galat dil

TANZİMAT INTELLECTUALS VIEW ON "CHAGHATAI TURKISH" AND THE INFLUENCE OF ŞEMSEDDİN SAMÎ

ABSTRACT

Tanzimat intellectuals, with the emergence of the idea of Turkish nationalism, also began to see Chagatai Turkish as the main literary language of Turkish language. As the Tanzimat intellectuals, Ali Suavi, Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Midhat Efendi and Şemseddin Sami have interesting opinions in

* Bu makale Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinin yayını olan *Türklük Araştırmaları Dergisi*’nde yayımlanmıştır: *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17 (Bahar 2005): 195-227.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, El-mek: mesudsen@gmail.com

this context. During this period, the Orkhon inscriptions and Uighurs texts Old Turkish linguistic heritage has yet to face the day. Kutadgu Bilig newly released features of the content and language are not known enough. Tanzimat intellectuals Chagatai Turkish publications of the western Turcologist and especially Vambéry's opinion about Chagatai Turkish were under the heavy influence. As a result of this influence it is learned that the Central Asia is the original homeland of the Turks, and Turkish which is used there is also the original Turkish language. Because in the sight of them every language has one original homeland and it can be used there in the most correct way. According to this, the original homeland of Turkish is Central Asia.

However, Chagatai Turkish was tried to be excluded by ceditçi intellectuals in its homeland (Turkestan) because of the thesis like it is an ancient language and it is not in accord with the spoken language. Despite the effort of the opposed action "Chagatay Union" which is created under the leadership of nationalist intellectuals like Abdurrauf Fitrat, Abdul Hamid Suleiman [Çolpan], in consequence of the opinions that the removal of the difference between the written language and spoken language are needed and the written language should be based on local elements, Chagatai Turkish gave its place to a few new dialects such as Uzbek and New Uygur

Key Words: Tanzimat intellectuals, Chaghatai Turkish Şemseddin Sami, Ottaman Turkish, original Turkish, galatia

Osmanlı devletinde, Hâricîye Nâzırı Mustafa Reşîd Paşa'nın 3 Kasım 1839 tarihinde okuduğu "Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu" ile başladığı kabul edilen Tanzimat hareketi, görünen yüzüyle, devlet işlerinde bozulan düzeni yeni baştan tesis etme maksadını gütmekteydi. Ancak askerî, mülkî ve hukukî alanda hayata geçirilen reformlar, bir siyasî düzen değişikliğinden öteye geçmiş, Türk düşünce sisteminde de köklü bir değişmeye zemin hazırlamıştır.

Tanzimat Döneminde yetişen aydınlar, bu değişikliğin bir yansıması olarak, edebî dile de çeki düzen vermek gerektiğini düşünmeğe başlamışlardır. Tanzimat hareketinin önderi Mustafa Reşîd Paşanın emriyle *Takvim-i Vakayî* gazetesinde yayımladığı bir bildirisinde Ahmed Cevdet Paşa, "*fünûn u sanâyîye dair olan âsârın dahi âmme-i nâsın anlayıp hisseyâb-ı menfaat olabileceği surette yapılması*" maksadıyla "*âmmeye ehemmiyet ü elzem olan kitapların bir an akdem vücûda getirilmesi için eshâb-ı hüner ü ma'rifetten mürekkep bir cem'iyyetin teşkiline lüzûm görüldüğü*"¹ nüfâ ifade ederek Osmanlı yazı dilinin hem ilmî, hem edebî sahada nasıl olması gerektiği hususundaki görüşlerini ilk defa olarak kamuoyu ile paylaşmıştır. Bu bildirinin telkin ettiği görüş yeni dönemin aydınları arasında ilgiyle karşılanmıştır. Dilde sadeleşme fikrinin ortaya çıkmasında gazetenin de başlı başına bir rolünün olduğu şüphesizdir. Nitekim 1860 yılından itibaren yayın hayatına giren *Tercümân-ı Ahvâl* (1860), *Tasvîr-i Efkâr* (1862), *Muhbir* (1867) gibi ilk özel gazetelerde edebî dilin halkın anlayacağı tarzda olması gerektiği fikri sık sık işlenmiştir. Özellikle Münif Paşa, Şinasî, Alî Suâvî, Ziyâ Paşa, Nâmık Kemâl, Ahmed Midhat Efendi gibi ilk dönem Tanzimat aydınları bu fikrin öncüleri olmuşlardır.

Tanzimat Döneminde yetişen aydınlar da görülen bir diğer kayda değer düşünce değişikliği Türkistan Türklerini de içine alan Türk milliyetçiliği fikrinin ortaya çıkmasıyla kendisini göstermiştir. Zira Tanzimat Dönemine kadar Osmanlı devletinin sınırları dışında yaşayan Türklerin pek farkına varılmamıştır. Gerçi 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Çağatay edebiyatı, Alî Şîr Nevâî'nin eserleri başta olmak üzere, bazı Osmanlı şair ve yazarlarca takip edilmiştir; ancak Tanzimat'tan önceki devirlerde Türk denince akla umumiyetle Osmanlı ülkesinde yaşayan insanlar gelmiştir. Tabii Türk milliyetçiliği fikrinin doğmasında, 1789 Fransız İhtilâlinin bir sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçilik cereyanının tesirini de unutmamak gerekir. Fransız İhtilâli ile birlikte gelişen romantizmin Osmanlı devletinde yaşayan Rum, Sırp, Bulgar gibi unsurların elitlerini heyecana gark ederek devlete karşı isyana sevk etmesi, Tanzimat aydınlarının bu

¹ (Levend 1972, 81)

minvaldeki fikirlerinin oluşmasında önemli bir saiktir. Fakat bu yönlendirmeye rağmen Tanzimat aydınları arasında Türkistan Türklerini de kapsayan Türk milliyetçiliği fikrinin ortaya çıkmasında asıl etkili olan husus, bizce, 19. yüzyılda Avrupa’da Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlere yönelik yapılan çalışmalardır. Fransa’da É. Marc Quatremère ve Abel Pavet de Courteille gibi bilim adamları, Türkoloji çalışmalarında, Osmanlı mahsulleri yanında, Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlere de ağırlık vermişlerdir. Bilhassa É. M. Quatremère, Çağatay Türkçesi metinlerine örnek vermek maksadıyla seçtiği Alî Şîr Nevâî’nin *Muhâkemeti’l-lugateyn* ve *Târih-i Mülûk-i Acem* adlı eserlerini yayımlayan² ve Doğu Türkçesi adını verdiği bu eserlerin dilini çeşitli açılardan inceleyerek Avrupa’daki şarkiyatçıların dikkatini bu dil üzerine çeken ilk Avrupalı Türkologdur. É. M. Quatremère, bir de *Doğu Türkçesi Sözlüğü* adında geniş bir sözlük hazırlamak istemiş, fakat bu çalışmasını gerçekleştiremeden vefat etmiştir. Sözlük hazırlamak için topladığı bütün malzeme daha sonra J. Theodor Zenker tarafından 1866-1876 yıllarında Leipzig’de Almanca olarak yayımlanan Türkçe, Arapça ve Farsça sözlükte kullanılmıştır.³ 1850’li yıllardan itibaren Rusya ve Avrupa’da Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda büyük merhale kaydedildiği görülmektedir. Meselâ I. Berezin’in 1857’de Kazan’da yayımladığı *Turetskaya chrestomatiya* ‘Türkçe Seçilmiş Metinler’,⁴ Ármin Vámbéry’nin 1867’de Leipzig’de yayımladığı *Çagataische Sprach-studien* ‘Çağatayca Dil Araştırmaları’,⁵ Abel Pavet de Courteille’in 1870 yılında Paris’te yayımladığı *Dictionnaire turk-oriental* ‘Doğu Türkçesi Sözlüğü’⁶ bu alanda ortaya konan en önemli eserlerdir. Tabiatıyla Tanzimat aydınları, Avrupa’da, hususıyla Orta Asya menşeli eserler üzerinde yapılan bütün bu çalışmalara uzun müddet ilgisiz kalmamıştır. Tanzimat aydınlarının Türk kavmi ve Türk dili üzerinde oluşan fikirlerini doğrudan doğruya Avrupa’da yapılan Türkoloji çalışmaları yönlendirmiştir.

Avrupa’da başlayan Orta Asya menşeli eserlere yönelik Türkoloji çalışmaları Tanzimat aydınları arasında ilk olarak Ahmed Vefik Paşa’da (1813?-1891) akis bulmuştur. Babasının görevi dolayısıyla tahsilini Paris’te tamamlayan Ahmed Vefik Paşa, burada mükemmel derecede öğrendiği Fransızca yanında, Lâtin ve Grek dillerine de nüfuz etmiş Tanzimat Döneminin yetiştirdiği önemli bir devlet adamıdır. 1840 yılında sefaret kâtibi olarak gönderildiği ve iki yıl kaldığı Londra’da İngilizceyi de öğrenme fırsatını yakalamıştır. Zaten kendisi Osmanlı devletinde üst kademelerde görev almış mütercim bir aileden gelmektedir.⁷ Ahmed Vefik Paşa’nın Avrupa’da bulunduğu sırada Türkoloji faaliyetlerine gösterdiği yakın alâka, onu öncelikle Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlere yöneltmiştir. Ahmed Vefik Paşa’nın bu sahada dikkatini çeken ilk eser, Hive hanı Ebulgâzî Bahâdır Han’ın (1643-1663) *Şecere-i Türk* adlı kitabıdır -bu eserin bir kısmını Ebulgâzî Bahâdır Han’ın kendisi, bir kısmını da ölümünden sonra oğlu Enûşe kaleme almıştır. P. Johann von Strahlenberg tarafından 1717 yılında Sibirya’da bulunan *Şecere-i Türk*, Buharalı bir imamın sözlü olarak yaptığı Rusça çevirisinden Almanca’ya (1721), bu dilden de tekrar Fransızca (1726), İngilizce (1730) ve Rusçaya (1770) tercüme edildikten sonra, İbrâhîm Halfin tarafından 1824 yılında, Kazan’da tam metin olarak bastırılmıştır.⁸ C. M. J. von Fraehn’in danışmanlığı altında ve onun tarafından yazılan Lâtince bir girişle yayımlanan bu esere, Fraehn tarafından Lâtince *Abulghasi Bahadur Chani historia mongolorum et tatarom* adı da verilmiştir. Ahmed Vefik Paşa, tamamı dokuz bâbdan oluşan *Şecere-i Türk*’ün Osmanlı Türkçesine çevirdiği ilk üç bâbını,⁹ haftada iki gün çıkan *Tasvîr-i Efkar* gazetesinin 28 Eylül 1863-23 Şubat 1864 tarihleri arasında, 131.-173. sayılarında, tefrika hâlinde ve ayrı bir nüsha olarak ciltlenebilecek şekilde neşretmiştir.¹⁰ Gazete tefrikası daha sonra 152 sayfalık kitap olarak da bastırılmıştır.¹¹ Ebulgâzî Bahâdır

² É. Marc Quatremère, *Chrestomathie en turc oriental* (Paris, 1841).

³ Julius Theodor Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, 2 cilt (Leipzig, 1866-1876).

⁴ I. Berezin, *Turetskaya chrestomatiya* (Kazan, 1857).

⁵ Herrmann Vámbéry, *Çagataische Sprach-studien* (Leipzig, 1867).

⁶ Abel Pavet de Courteille, *Dictionnaire turk-oriental* (Paris, 1870).

⁷ (Akün 1989, 143-144; Güray 1991, 9-10)

⁸ İbrâhîm Halfin, *Uşal Şecere-i Türkî-yi Nâm-ı Kitâb*, Ebu’l-gâzî Bahâdır Han b. Arab Muhammed Hannî’in inşâ ve tasnîfidir (Kazan, 1239).

⁹ Ahmed Vefik Paşa’nın tercümesi şu bâblardan oluşmaktadır: “Evvelki bâb, Hudâ-yı Taalâ Âdem Aleyhisselâmi yarattığının zikri” (s. 6-17), “İkinci bâb, Mogul Hanın ve evlâdının tâ Çengiz Han dünyâya gelince kadar zikri” (s. 17-93), “Üçüncü bâb, Çengiz Hanın dünyâya geldikten ölüncüye değin geçen vukûatı hâvidir” (s. 93-152).

¹⁰ Ahmed Vefik Paşa, “Uşal Şecere-i Türkî”, *Tasvîr-i Efkar*, sayı 131-173 (14 Rebiyülâhır 1280/16 Eylül 1278-16 Ramazan 1280/11 Şubat 1278): 1-152.

¹¹ Eserin adı dış kapakta *Uşal Şecere-i Türkî*, içinde başlık olarak ise *Asl-ı Şecere-i Türkî* olarak geçmektedir. Ahmed Vefik Paşa dış kapakta, eserin Kazan baskısında geçen orijinal adını olduğu gibi vermeyi tercih etmiştir. Ancak,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Han'ın *Şecere-i Türk*'ü Şiban hanlarının soylarını ortaya çıkarmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Oysa Ahmed Vefik Paşa bu eseri, Türk tarihinin Osmanlı tarihi ile başlamadığını, Türklerin köklerinin çok daha eski dönemlere gittiğini ispat etmek gayesi ile tercüme etmiştir. Çağatay Türkçesine duyduğu ilginin bir devamı olarak 1872 yılında da Alî Şîr Nevâî'nin *Mahbûbû'l-kulûb* adlı eserini yayımlayan Ahmed Vefik Paşa'nın esas gayesi, o yıllarda bu saha ile ilgilenen bazı yabancı bilim adamlarının da gerçekleştirmek istediği Çağatay Türkçesinin bir sözlüğünü hazırlamak ve bu dil ile yazılmış eserleri büyük bir antolojide toplamaktır. Çünkü Çağatay Türkçesi, Avrupa'da uyandırdığı tesirin bir tezahürü olarak, Ahmed Vefik Paşa'nın öncülüğünde diğer Tanzimat aydınları arasında da büyük rağbet görmüştür.

Şecere-i Türk adlı eserin tesiriyle Türklerin menşeinin Orta Asya'ya dayandığını keşfeden Tanzimat aydınları, bu etkiden olsa gerek, Orta Asya'da o devirde hâlen kullanılmakta olan Çağatay Türkçesini de Türk dilinin aslı saymışlardır. Hattâ bazı aydınlar daha da ileri giderek Osmanlı Türkçesini, asıl Türk dili kabul ettikleri Çağatay Türkçesinden bozulma galat bir dil olarak görmeğe başlamışlardır. Tanzimat aydınları içinde Çağatay Türkçesinin Türk dilindeki yeri hususunda en doğru ve günümüzde de hâlâ geçerli olan tespiti, bu dille ilgilenen ilk aydın olmasına rağmen, yine Ahmed Vefik Paşa yapmıştır. Ahmed Vefik Paşa, ilk baskısı 1888 yılında neşredilen *Lehce-i Osmânî* adlı sözlüğünün mukaddimesinde, Çağatay Türkçesini şöyle tanımlamaktadır: “*Uygur dili Çin taraflarından Kâşgar'a doğru yayılıp, ondan yedi yüz tarihlerinde Cengiziyân akvâmı Türk ve İslâmiyete duhûl eylediklerinde, Çağatay lisânı mütevellid olup, sekiz yüz â'vâmında ziyâde şüyû bulmuştur.*”¹² O, Türk dilini de Oğuz, Kıpçak ve Uygur olmak üzere üç ana şubeye ayırarak bizce doğru bir tasnifte bulunmuştur.

Tanzimat aydınları arasında Avrupa'daki Türkoloji faaliyetlerinden etkilenen ikinci önemli şahsiyet Alî Suâvî (1839-1878)'dir. Alî Suâvî, 1869 yılında, Paris'te çıkardığı *Ulûm Gazetesi*'nin 2.,¹³ 3.¹⁴ ve 4.¹⁵ sayılarında tefrika hâlinde yayımladığı “*Lisân ve Hatt-ı Türkî*” adlı makalesinin ilk bölümünde, Osmanlı Türkçesini “*diğer malûm lisânlara nazaran kavâ'id-i sarfiyyesi gayet düzgün ve pek kolay ve pek nâzik ve pek tatlı*” bir lisân olarak nitelendirdikten sonra, onun günümüzde “*Arab ve Fars ve Çin lisânlarından çok kelimât almış ve diğer lisânlardan dahi bazı elfâz ile karışmış*” bir lisan hâline geldiğini, fakat aslının “*evâhir-i Selçukiyâna kadar ve belki biraz daha sonraca mevcut olan Uygur kalemi*” olduğunu öne sürmektedir. Alî Suâvî'nin bu makalede Uygur alfabesine de temas etmesi, hattâ bu alfabenin 16 harfini Osmanlı harfleri ile karşılaştırarak cetvel hâlinde sunması dikkate değerdir. Yine, 1869 yılında neşredilen makalesinde Alî Suâvî'nin *Kutadgu Bilig*'den iki beyti örnek olarak vermesi de ilginçtir. Çünkü bu makalenin yazıldığı tarihte, yani 1869 yılında, Hammer tarafından İstanbul'da satın alınarak 1823 yılında Viyana götürülen Uygur harfli *Kutadgu Bilig*'in tam metni henüz yayımlanmamıştır. *Kutadgu Bilig*'in bazı parçaları Á. Vámbéry tarafından 1870 yılında,¹⁶ tamamı da W. Radloff tarafından 1890 yılında¹⁷ neşredilmiştir. Alî Suâvî ayrıca Fransa ve İngiltere'de bulunan Uygur harfleri ile yazılmış *Tezkiretü'l-evliyâ*, Cengiz *Kanûn-nâme*'si gibi eserlerden de haberdardır. Şu hâlde bu makale, dönemi itibariyle, Tanzimat aydınları içinde Avrupa'daki Türkoloji çalışmalarına en fazla ilgi duyan kişinin Alî Suâvî olduğunu göstermektedir. Mamafih, onun da Avrupa'da iken edindiği bu bilgilerin ışığı altında “*Türk lisâmı*”nın “*mebâdisi*”ni “*Uygur, Çağatay, Kıpçak, Kırgız, Nogay, Kalmuk, Türkmen, Çuvaş, Cenûb-ı Sibir taifelerinin*” diline bağlaması, kendisinden sonra gelen birçok aydını etkilemiştir. Yani Alî Suâvî de Çağatay

kitabın içindeki başlıktan, Ahmed Vefik Paşa'nın Çağatay Türkçesinde ‘bu, işbu’ anlamına gelen *uşal* kelimesine ‘asıl’ anlamını verdiği anlaşılmaktadır. Çünkü o, muhtemelen, kitabın adının ‘Türk Şeceresinin Aslı’ olması gerektiğini düşündü ve eseri de, Osmanlıların asıl şecerelerinin Orta Asya'ya dayandığını öğrenmeleri maksadıyla tercüme etmek istedi. Eserin dış kapağında geçen *Uşal Şecere-i Türkî* adı, daha sonraları, *uşal* kelimesinin anlamı bilinemediğinden dolayı, yanlışlıkla *Evşâl-i Şecere-i Türkî* veya *Şecere-i Evşâl-i Türkî* şeklinde yazılmasına sebep olmuştur. Kitabın kapağında bulunan künye bilgileri şöyledir: *Uşal Şecere-i Türkî*, Ebu'l-gâzî Bahâdır Han b. Arab Muhammed Hanın telifidir. Bir zat marifetiyle İstanbul Türkçesine tahvil olunmuştur. Birinci defa olarak tâbına teşebbüs kılındı (Eserde basıldığı yer ve tarih kaydı bulunmamaktadır).

¹² Ahmed Vefik Paşa, “Mukaddime”, *Lehce-i Osmânî* (Dersaadet, 1306).

¹³ Alî Suâvî, “Lisân ve Hatt-ı Türkî-1”, *Ulûm Gazetesi* 2 (22 Rebîyülâhır 1286): 69-78.

¹⁴ Alî Suâvî, “Lisân ve Hatt-ı Türkî-2”, *Ulûm Gazetesi* 3 (7 Cemâziyülevvel 1286): 114-134.

¹⁵ Alî Suâvî, “Lisân ve Hatt-ı Türkî-3”, *Ulûm Gazetesi* 4 (22 Cemâziyülevvel 1286): 214-228.

¹⁶ Herrmann Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilig* (Innsbruck, 1870).

¹⁷ W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun*, 2 cilt (Petersburg, 1890-1891).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Türkçesinin Türk dilinin aslı ve doğru şivesi, Osmanlı Türkçesinin ise bu şiveden ayrılmış bozuk bir dil olduğu fikrinin doğmasına ve bu fikrin giderek yaygınlık kazanmasına katkıda bulunan aydınlar arasındadır.

Bu dönemde gittikçe itibar kazanan “Osmanlı Türkçesinin aslı Çağatay Türkçesidir” görüşüne, Tanzimat aydınları arasında itiraz edenler de vardır şüphesiz. Bunlardan biri olan Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), 1872 yılında *Basîret* gazetesinin 639. sayısında “M” imzasıyla çıkan “Ehemmiyetli Bir Lâyiha’dır”¹⁸ başlıklı bir yazısında, “En evvel kalem sahiblerine şunu sormak isterim ki, bizim kendimize mahsus bir lisânımız yok mudur? Türkistan’da söylenmekte bulunan Türkçeyi gösterecekler, öyle değil mi? Hayır, o lisân bizim lisânımız değildir. Bundan altı yedi asır mukaddem bizim lisânımız idi, fakat şimdi değil.” sözleriyle bu görüşe karşı çıkmaktadır. Fakat Ahmed Midhat Efendi de, bir yandan şu an Türkistan’da konuşulan dilin artık geline bu noktada Osmanlı Türklerinin dili olamayacağını söylerken, diğer yandan bu dilin altı yedi asır önce Osmanlı Türklerinin de lisânı olduğu fikrindedir. Bu fikir doğrultusunda, aynı yıl, kendisine ait *Dağarcık* dergisinde çıkan “Osmanlıcanın Islahı”¹⁹ başlıklı başka bir yazısında da şöyle demektedir: “Biz Türkistan’dan getirmiş olduğumuz asıl ana lisânımızı kaybetmiş bulunduğumuzdan, şimdiki hâlde lisânımızdan Arabî ve Fârisî lugatlerini çıkarmış olur isek, Osmanlı kamusunun hemen bütün bütün boşalacağı derkârdır.” “Fakat bir milletin lisânsız kalması mümkün ve mutasavver değildir. Gayeti, yukarıda dahi denildiği vechile, milletimiz ana lisânı bulunan Türkçeyi kaybederek onun yerine ‘Osmanlı lisânı’ isminden başka hiçbir isim kabul edemeyecek olan bir lisânı öğrenmiştir.”

Bu ifadeler, Tanzimat Döneminde yetişen aydınların, Osmanlı Türkçesinin ıslahı kapsamında, dile girmiş yabancı unsurlar yanında, bizzat dilin kendisini de tartışmaya açtıklarını göstermektedir. Tanzimat aydınları, aslında, sadece Osmanlı Türkçesinde konuşma dili ile yazı dili arasında çok fazla kopukluğa yol açan Arapça ve Farsça unsurlardan rahatsız değildir. Onlar aynı zamanda Osmanlı Türkçesindeki Türkçe kelime ve ifadelerde de kendilerince bozukluk sezmişler ve Çağatay Türkçesini esas alarak bu bozuklukları gidermenin, hattâ iki dili birbirine yaklaştırmının yollarını aramışlardır. Tabii bunun için yapılacak ilk iş, hakikî Türkçe kabul ettikleri Çağatay Türkçesini iyice öğrenmek ve onu her yönüyle araştırmaktır. Nitekim Ahmed Midhat Efendi, 1897 yılında basılan Mehmed Sâdık’ın *Üss-i Lisân-ı Türki* adlı Çağatay Türkçesi gramerine yazdığı takrizde²⁰ Osmanlı Türkçesinin aslına vâkıf olabilmek için Çağatay Türkçesinin iyice öğrenilip tetkik edilmesinin zarureti şu sözlerle ifade etmektedir:

“Lisânımızın aslı Çağataycadır deniyor, öyle değil a! Cengizzâdelerden Çağatay Bey daha dünkü bir âdemdir. Akvâm-ı Türkiyye miyânında her ne zaman bir müctehid reis zuhur eder ise kabilenin nâmını onun nâmına tahvil etmek ve o kabileye mağlûb olan kabâil-i sâire dahi o nâmı alma mu’tâd olduğu için bir zaman Türklük, Çağatay nâmına mensubiyetle şeref aramıştır. Nasıl ki bir zaman dahi bu şerefi Özbek nâmında aramış ve kezâlik nasıl ki nihayet bu şerefi Osman nâmında bulmuştur. Yoksa Çağatay Beyden bin, iki bin, üç bin sene mukaddem -korkmayalım daha çıkalım- dört bin, beş bin sene mukaddem demeye ne mâni var? Elhâsıl mîr-i müşârinileyhden binlerce sene mukaddem Türk lisânı dünyanın bütün şarkîsinin zîver-i zebân-ı nâtîkiyyeti idi. Mâ-hazâ ne beis var? Mâdem ki şimdiki hâlde lisânımızın aslı Çağatay lisânı denilmiş biz de öyle kabul edelim. Evvel be evvel o asla kadar ircâ’-ı nazar-ı tettebbu eyleyelim de oraya vardıktan sonra ondan ilerisini de düşünüp taşınmak için kendisine yol açılmış olur. Bir lisânın aslını taharri ve bizce lisân-ı Türkinin aslını tettebbu için ne yolda davranmak lâzım geliyor? Defa’âtle dedik a, bir daha tekrar edelim. Bizden başkaları nasıl hareket etmişler ise bizim dahi öyle hareket etmek, yani lisân-ı kadîmimiz ile yazdıkları hâlde el’ân, gerek mükemmelen ve gerek gayr-ı mükemmelen mevcud olan şeylere vukûf peyda eylemek tarîkiyle menzîl-i maksûda vusûl mümkün olacaktır. Zamanımızdan Ali Şîr Nevâî zamanına kadar Çağatay lisânıyla yazılmış hayli âsâr bulunduğu gibi, Asya-yı Vustâ ve Tataristan ve Sibîrya ve Türkistan-ı Çînî mine’l-kadîm akvâm-ı Türkiyyenin cevelângâhı olan fesîha vü vesî’ada eşcâr ve ahcâr ve medeniyyât üzerinde mahkûk ve daha kadîm birtakım âsâr dahi vardır ki onları okuyarak, hallederek, yalnız lisânımızın değil, kavmiyyet-i Türkiyyemizin dahi aslına doğru zulmet-âbâd-ı mechûliyyette kalan birçok hakâyıkı meydana çıkarmak mümkündür.”

¹⁸ Ahmed Midhat Efendi, “Ehemmiyetli Bir Lâyiha’dır”, *Basîret*, 27 Rebiyülâhır 1289/23 Mayıs 1288, 1-2.

¹⁹ Ahmed Midhat Efendi, “Osmanlıcanın Islahı”, *Dağarcık*, sayı 1 (1288): 20-25.

²⁰ Ahmed Midhat Efendi, “Atûfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerinin Lütfe İhsan Buyurdıkları Takrîz-i Belâgat Unvanlarıdır”, *Üss-i Lisân-ı Türki* (İstanbul: Âlim Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1313), 3-9.

Ahmed Midhat Efendi, esasen, bir dilin şu ya da bu sebeple değiştirilmesine karşıdır. O, ilke olarak “bir halkın en az değişen, hattâ hiç bile değişmeyen şeyi var ise o da lisânıdır” görüşündedir. Ancak onun bu görüşü “terakkiyyât-ı lisâniyye denilen şeyi bihakkın takdir eylemiş bulunan halk içindir”, yoksa Osmanlıca gibi yabancı dillerin yoğun baskısı altına girmiş bir dili kullanan halk için değil. Çünkü Ahmed Midhat’a göre, Osmanlıcaya benzer şekilde, başka dillerin boyunduruğu altına girmiş bir dile sahip olan halkın “terakkiyyât-ı lisâniyye” meselesi bulunmaktadır. Tabî ilk bakışta “terakki demek, tegayyür ve tahavvül demek” gibi algılanmaktadır. Fakat Ahmet Midhat, “terakkiyyât-ı lisâniyye”nin asla dilde değişikliğe gitmek demek olmadığını, aksine o dili yabancı dillerin etkisinden kurtarmak ve aslına döndürmek suretiyle ona tekrar istiklâlini kazandırmak demek olduğunu iddia etmektedir. Hattâ Ahmed Midhat “terakkiyyât-ı lisâniyye”nin bir bakıma “evvelce vukua gelmiş olan tegayyürü, tahavvülü izaleden ibaret” olduğunu da ileri sürmektedir.²¹ Çünkü “Osmanlılar Asya-yı Vustâ’dan geldikleri zaman beraber getirmiş oldukları lisânı muhafaza etmiş olsaydılar da, ba’dehu terakkiyyât-ı medeniyye nisbetince lisânın dahi terakkiyyâtını yine Türkçe dairesinde aramış olsaydılar, şimdi kendilerine pek büyük teşekkürler ederdik. Ne fâide ki, o zamanlar İran ve Arabistan’dan celbine mecbur olduğumuz fuzalâ vü üdebâ Arab ve Acem lisânından ahzine lüzum gördükleri şeyleri Türkçeleştirmek dahi şöyle dursun, belki Türkçemizi dahi elimizden alarak Arabileştirmişler veya Fârisileştirmişlerdir, ki ‘işin gelişâtı’ ‘gün be gün’ ve sâir bu kabîl tâbirâtın zamanımızda dahi istimal edilmesi gibi bir büyük fesadın tohumunu daha o zaman ekmişlerdir.”²² Bu ifadelerle göre dilde esas kapsamlı değişikliği Arapça ve Farsçanın yoğun baskısına girmek ve kadim dilimiz olan Çağatay Türkçesinden ayrılmak suretiyle Tanzimattan önceki Osmanlı nesli yapmıştır. Şu hâlde “terakkiyyât-ı lisâniyye” kapsamında yapılması gereken şey, Türk dilini yabancı dillerin boyunduruğundan kurtararak ona istiklâlini kazandırmak ve Çağatay Türkçesini tetkik ederek Osmanlı Türkçesinde kullanılmayan ve terk edilmiş hususları açığa çıkarmak olmalıdır.

Önce Ahmed Vefik Paşa’nın *Şecere-i Türk* tercümesi, ardından da Alî Suâvî’nin “Lisân ve Hatt-ı Türkî” adlı makalesinin yayımlanmasından sonra, Tanzimat aydınları arasında Çağatay Türkçesine ve bu dille yazılmış eserlere gösterilen yoğun ilginin yarattığı ortam, Buhara’dan gelip İstanbul’da hayatını sürdüren Özbekler Tekkesi şeyhi Şeyh Süleymân Efendinin 1882 yılında bir Çağatay sözlüğü²³ neşretmesiyle ilk semeresini vermiştir. Şeyh Süleymân Efendinin Çağatay Türkçesi ile yazılmış bazı klâsik kaynakları taramak ve Özbekler Tekkesinin müdavimi olan hemşehrilerinden maddî yardımlar karşılığında işittiği kelimeleri kaydetmek suretiyle elde ettiği malzemeyi bir sözlük hâline getirmesi, Tanzimat aydınları ile Avrupalı Türkologlar arasında büyük yankı uyandırmıştır. Sözlük, Martin Hartmann tarafından Çağatay Türkçesinden ziyade Orta Asya’daki çağdaş şivelerin bir sözlüğü olduğu gerekçesiyle tenkit edilmişse²⁴ de Mîr Alî Şîr Nevâî, Hüseyin Baykara, Mîr Haydar gibi ediplerin eserlerinin yanı sıra, Mâverâünnehir’de yaşayan halklar arasında kullanılan kelime, deyim ve ata sözlerini de sözlüğüne dâhil ettiğini Şeyh Süleymân Efendinin zaten kendisi söylemektedir. Çünkü ona göre Çağatay Türkçesi hem Alî Şîr Nevâî başta olmak üzere geçmişte klâsik Çağatay ediplerinin kullandığı bir dil, hem de bugün Mâverâünnehir’de yaşayan Özbek, Türkmen, Kazak, Moğol, Kırgız, Kıpçak ve Kalmak gibi halkların konuştuğu bir dildir.²⁵

Şeyh Süleymân Efendi, sözlüğün mukaddimesinde, Tanzimat aydınları arasında revaçta olan görüşe ve bu görüşün yarattığı ortama uygun olarak Çağatay Türkçesinin dünyada bulunan ana lisanlardan biri olduğunu ileri sürmektedir. Yani ona göre de hakikî Türk dili Çağatay Türkçesidir. Hem bu öneminden dolayı, hem Osmanlı ülkesinde kullanılan dilin de aslı ve kaynağı olması hasebiyle, Çağatay Türkçesinin lâıyk olduğu şekilde öğrenilmesini beyana dahi hacet yoktur. Sözlük de bu ihtiyacı karşılamak üzere hazırlanmıştır: “Asya-yı Vustâ’nın umûm ahalisi bununla mütekelimdir. İşte bu cihetle lisân-ı mezkûrun ehemmiyeti derkârdır. Bi’l-husûs lisân-ı Türkî-yi Osmânî’nin asıl ve me’ hazı olmak münasebetiyle Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne’de taallüm ve itinâyâ şâyân olduğu muhtâc-ı beyân u izâh değildir.”²⁶

²¹ Ahmed Midhat Efendi, “Atûfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerinin Lütfe İhsan Buyurdıkları Takrîz-i Belâgat Unvanlarıdır”, *Üss-i Lisân-ı Türkî* (İstanbul: Âlim Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1313), 3-9.

²² Ahmed Midhat Efendi, “Osmanlıca’nın Islahı”, *Dağarcık*, sayı 1 (1288): 20-25.

²³ Şeyh Süleymân Efendi, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1298), 320 s.

²⁴ Martin Hartmann, *Der islamische Orient*, IV, 105.

²⁵ Şeyh Süleymân Efendi, “Mukaddime”, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1298), 1-2.

²⁶ Şeyh Süleymân Efendi, “Mukaddime”, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1298), 1.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Şeyh Süleymân Efendinin sözlüğü, yayımlandığı dönemde, gördüğü ilgi oranında kullanışlı olamamıştır. Çünkü Tanzimat aydınları arasında Çağatay Türkçe ile yazılmış eserlere nüfuz edebilecek vasıfta bir kişi bulunmamaktadır. Daha da önemlisi bu dilin henüz bir grameri yazılmamıştır. İşte bu mühim eksikliği gidermek üzere, Üsküdar’daki Özbekler Dergâhı postnişini Şeyh Edhem Efendinin oğlu olan ve Ravza-i Terakki Mektebinde Farsça muallimi olarak görev yapan Mehmed Sâdık, 1897 yılında *Üss-i Lisân-ı Türkî* ismiyle Çağatay Türkçesinin ana hatlarını öğretmeye yönelik muhtasar bir gramer kitabı yazar.²⁷ Bu gramer kitabı da Martin Hartmann tarafından tenkit edilmiş, hattâ birkaç istisna dışında kayda değer bir eser olarak dahi görülmemiştir.²⁸ Mehmed Sâdık, Tanzimat aydınları arasında revaçta olan görüşe uygun olarak kitabına ‘Temel Türk Dili’ anlamına gelen *Üss-i Lisân-ı Türkî* adını vermiştir. Çünkü o da Çağatay Türkçesinin “*lisân-ı ecdâdımız*” olduğu görüşündedir: “*Lisân-ı azbû’l-beyân-ı Osmânînin asl u me’hazı olan Çağataycanın bu yolda kavâ’id-i mazbûtası bulunmadığından sâye-i maârifvâye-i cenâb-ı tâbdârîde âciz kembida’aları işbu eser-i nâcîzi altı bâb üzerine cem ü tertîb ve nâminin Üss-i Lisân-ı Türkî tevsîmi tensîb ü tasvîb olunmuştur.*”²⁹

Tanzimat aydınları Çağatay Türkçesini Türk dilinin aslı olarak gördükleri hâlde, Avrupalı Türkologlar ilmî yayınlarda aynı fikri paylaşmamışlardır. Onlar, Kök Türk ve Uygurlara ait kitâbe ve yazmaların keşfedildiği yıllara kadar, umumiyetle, Türk dilinin biri doğuda ve diğeri de batıda olmak üzere iki ana şivesi bulunduğu görüşündedirler. Bunlardan doğuda olanına Çağatay Türkçesi, batıdakine ise Osmanlı Türkçesi adını vermişlerdir. Tabii, bilhassa Çağatay Türkçesinin adı ve kapsamı hususunda batılı âlimler arasında bu yıllarda farklı görüşler de yok değildir. Meselâ Çağatay Türkçesi ile ilgilenen ilk bilginlerden olan É. M. Quatremère, bu dil için *turc-oriental* ‘Doğu Türkçesi’ ismini kullanmıştır. Yine bir Fransız bilgin olan A. Pavet de Courteille, sözlüğüne *Dictionnaire turk-oriental* adını vermek suretiyle Quatremère’in yolunu takip etmiştir. Ancak Á. Vámbéry’nin *Çagataische Sprach-studien* isimli ünlü eserinden sonra bu dile Çağatayca adının verilmesi batıda giderek yaygınlaşmıştır. Á. Vámbéry, Orta Asya’da konuşulan şiveleri de Çağatay Türkçesi içine dâhil ederek bu dili tarihten bugüne bütün Orta Asya’nın Türkçesi olarak kabul etmiştir.³⁰ Wilhelm Radloff ise Çağatay Türkçesi ismini Uygurlar döneminden sonraki edebî ürünler için kullanırken, Orta ve Kuzey Asya’da yaşayan şiveler için Doğu Türkçesi tâbirini uygun bulmuştur.³¹

²⁷ Mehmed Sâdık, *Üss-i Lisân-ı Türkî* (İstanbul: Âlim Matbaası-Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1313), 74 s.

²⁸ Martin Hartmann, *Çaghataisches: die Grammatik ussi lisâni turkî des Mehemed Sadiq* (Heidelberg, 1902), XIX+83 s.

²⁹ Mehmed Sâdık, “Mukaddime”, *Üss-i Lisân-ı Türkî* (İstanbul: Âlim Matbaası-Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1313), 10-11.

³⁰ Herrmann Vámbéry, *Çagataische Sprach-studien*, Neudruck 1975 der ausgabe Leipzig 1867 (Amsterdam, 1975), 2-13.

³¹ János Eckmann, “Çağatayca”, çeviren Mehmet Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, ilâveli 2. baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 73 (Ankara, 1988), 214.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

Tanzimat aydınları içinde Çağatay Türkçesi üzerinde eser, sözlük, gramer v.s. neşretmemiş olmakla birlikte bu dille ilgili ilginç bir bakış açısına sahip olan, görüşleriyle devrindeki ve kendisinden sonraki aydınları en fazla etkileyen, hattâ ölümünden sonra da fikirleriyle Dil İnkılâbına yön veren en önemli sima hiç şüphesiz Şemseddin Sâmî'dir (1850-1904). Semseddin Sâmî'nin fikirlerinin oluşmasında, Çağatay Türkçesi ile ilgilenen ilk aydın olması hasebiyle öncelikle Ahmed Vefik Paşanın, sonra da Fransız Türkologların elbette büyük rolü olmuştur. Ayrıca, diğer Tanzimat aydınları gibi, onun da Á. Vámbéry'nin İngiltere'de büyük ilgi gören Türkistan seyahatnamesinden,³² özellikle de Çağatay Türkçesi ile ilgili görüşlerinden önemli ölçüde etkilendiği bilinmektedir.³³

Şemseddin Sâmî'nin Çağatay Türkçesine yönelik görüşlerini, ilk olarak, 1881 yılında 20 sayı kadar çıkarabildiği, kendisine ait *Hafta* dergisinde yayımlanan iki makalesinde bulmaktayız. Bu makalelerden "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı" adlı makalesi söz konusu derginin 1., 2., 4, 5., 7. ve 8. sayılarında altı bölüm hâlinde neşredilmiştir. Yazar "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-1"de³⁴ çeşitli görüşlere başvurarak insanlara mahsus tabîî iletişim vasıtası olan dillerin ortaya çıkışı üzerinde durmakta, yer yüzündeki diller hakkında umumî bir bilgi vermekte ve bir dilin zamanla farklı dallara ayrılarak nasıl dil ailelerini oluşturduğunu irdelemektedir. Yazara göre, "*lisânların teferru ve taaddüdü hususunda fevkalâde bir hâl aramağa ihtiyacımız yoktur. Çünkü zamanlarımızda dahi bu hâlin vukû'unu görüyoruz ve esbâb u suveri mechûlümüz değildir. Bu hâli intâc eden şey bazı defa ihtilât ve bazı defa ihtilâtsizliktir. Bir aynı lisânla mütekellim olan bir kavim efrâdının beynlerindeki mesafenin bu'diyyeti münasebetiyle, ihtilât edememelerinden dolayı, mürûr-ı zamânla lisânları her tarafta ayrı bir takım tebeddülâta uğrayarak, nihâyet birbirinden büsbütün ayrı iki lisân hâline girer ve o kavim efrâdının bir takımı diğer takımının lisânını anlayamaz olur.*" Meselâ, "*Irak, Suriye, Hicâz, Mısır, Tunus, Fas ve Malta'da başka başka suretlerde tekellüm olunmakta olan lisân-ı Arabînin dahi birkaç lisâna taksim olunmak istidâdında bulunduğu ve âdetâ taksim olunmak yolunu tutmuş olduğu görülmektedir. Bunların beynindeki vahdet ve irtibatı muhafaza eden şey, mahzâ, sayılan memleketlerin cümlesinde lisân-ı edebî bir olup hepsinin fasîh Arabî okuyup yazmakta bulunmalarıdır. Yoksa her memleket ahalisi lisânını söylediği gibi yazacak olsa, pek az zaman zarfında bu lisânlar beynindeki münasebet İtalyan, Fransız, İspanyol, Portekiz ve Roman lisânları beynindeki münasebet mesâbesinde kalıp, bir aileye mensub elsi-ne-i muhtelif hükmüne gireceklerinde şübhe yoktur.*" Şemseddin Sâmî ayrıca bir dilin, o dili konuşan fertlerin birbirlerinden uzun yıllar ayrı kalması ve aralarındaki irtibatın kesilmesi sebebiyle birkaç dala ayrılmasının mümkün olması gibi, yakınlaşma ve birbirine karışmadan dolayı, iki ayrı dilin bir üçüncü dili oluşturmalarının mümkün olabileceğini de ileri sürmektedir. Meselâ "*Eski Gal lisânıyla Lâtin lisânının ihtilâtından Fransızca, Cermen lisânıyla Kelt ve Lâtin lisânlarının ihtilâtından İngilizce ve Çağatay lisânıyla Arabî ve Fârisî lisânlarının ihtilâtından dahi Osmânî lisânının teşkili bu kabildendir.*" Bu ifadesiyle Şemseddin Sâmî de Çağatay Türkçesini başlangıçtan beri devam edip gelen asıl Türk dili olarak kabul etmektedir. Ancak o, bu makalesinde Osmanlı Türkçesini *Osmanlı lisânı* olarak adlandırmak ve üç dilin karışımı bir dil olarak görmekle birlikte, ileride bu fikrinden vaz geçecektir.

Şemseddin Sâmî "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-2"de³⁵ diller arasındaki münasebete örnek teşkil etmek üzere çeşitli dillerde "baş" anlamına gelen kelimeleri incelemektedir.

"Elsinenin Ensâb ve Taksîmâtı-3",³⁶ "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-4",³⁷ "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-5"³⁸ ve "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-6"da³⁹ çeşitli görüşlere yer vererek dil ailelerini inceleyen Şemseddin Sâmî, makalesinin 6. ve son bölümünde, hususuyla yer yüzündeki dil aileleri içinde üçüncü sırada zikrettiği "*elsine-i Turaniyye*" ailesini ele almaktadır. Ona göre, "*elsine-i Turaniyye*" ailesi şu bölgelere yayılmış durumdadır: "*Asya kıt'asının hemen nısf-ı şimâlisinde mütekellim olup oradan biri, Olga nehrini*

³² Herrmann Vámbéry, *Travels in Central Asia*. (Londra, 1864)

³³ (Ligeti 1986, 183-187)

³⁴ Şemseddin Sâmî, "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-1", *Hafta*, c. 1, sayı 1 (22 Ramazan 1298): 11-14.

³⁵ Şemseddin Sâmî, "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-2", *Hafta*, c. 1, sayı 2 (29 Ramazan 1298): 29-31.

³⁶ Şemseddin Sâmî, "Elsinenin Ensâb ve Taksîmâtı-3", *Hafta*, c. 1, sayı 4 (13 Şevval 1298): 60-62.

³⁷ Şemseddin Sâmî, "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-4", *Hafta*, c. 1, sayı 5 (20 Şevval 1298): 76-78.

³⁸ Şemseddin Sâmî, "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-5", *Hafta*, c. 1, sayı 7 (5 Zilkade 1298): 109-110.

³⁹ Şemseddin Sâmî, "Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-6", *Hafta*, c. 1, sayı 8 (12 Zilkade 1298): 122-126.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

tevaciüzle, Rusya’nın içine girerek Kırım şibh-cezîresine ve diğeri Anadolu tarikiyle İstanbul ve Kal’a-i Sultâniyye boğazlarından geçerek Balkan şibh-cezîresinin aksâ-yı garb u şimâline kadar varır.” Şemseddin Sâmî, “elsine-i Turaniyye” ailesini üç gruba ayırmaktadır. Bunlardan birincisi “elsine-i Türkiyye” ya da diğer adıyla “lisân-ı Türkî”, ikincisi “Moğol lisânları” ve üçüncüsü ise “Tunguz akvâmının lisânları”dır. Yazar, “Lisân-ı Türkî”nin konuşulduğu bölgeleri de şöyle sıralamaktadır: “Bahr-i Şimâl-i Mütecemmid’in sahilinden ve Sibiryâ’nın Lena nehrinin mansıbından başlayarak Sibiryâ’nın bir büyük kıt’asıyla Türkistan’ın her tarafına ve Asya-yı Vustâ’nın bazı taraflarıyla İran’ın cihet-i şimâlisine ve bütün Asya-yı Sugrâ kıt’asıyla Rumeli’nin ekser taraflarına ve Rusya’nın şark-ı cenûbî cihetlerine intişar etmiştir.” Türk dili bu kadar geniş alanlara yayılmış olmakla birlikte tek bir dil görünümünde değildir. Fakat yine de “Lena mansıbında söylenilen nev’iyle Halic-i Kostantiniyye sahilinde söylenilen nev’i beyninde bunların ayrı ayrı iki lisân addolunmasını icab edecek kadar fark ve ihtilâf yoktur.” Şemseddin Sâmî makalesinin birinci bölümünde Osmanlı lisânını Çağatayca, Arapça ve Farsçanın karışımından teşekkül etmiş bir dil olarak görürken, son bölümünde Türk dilinin “Çağatay” ve “Osmanlı” lisânı olmak üzere iki büyük şubeye ayrılabilceğini belirtmektedir. Bu son görüşüne göre Türk dilinin şubelerinden “birincisi Türkistan ile Asya-yı Vustâ ve Rusya’da ve ikincisi İran’ın cihet-i şimâlîsiyle Anadolu ve Rumeli’nde söylenmektedir. Şu kadar var ki, Çağatay lisânı garba doğru ilerledikçe kesb-i nezâket edip Osmanlı lisânına takarrüb ettiğinden, Kırım Türklerinin lisânıyla Rumeli Türklerinin lisânı arasında pek az fark görüldüğü gibi, kezâlik Osmanlı lisânı dahi şarka doğru ilerledikçe Çağatay lisânına takarrüb ederek, Tahran civarları Türkçesiyle Hive Türkçesi arasında büyük bir fark yoktur.” Şemseddin Sâmî makalenin sonunda Türk dilinin bu iki büyük şubesinin az bir himmetle birleştirilebileceğini de öne sürmektedir. Ancak “lisân-ı Türkînin ıslahı” kapsamında konuyla ilgili görüşlerini daha sonraki bir yazısında ele alacağını ifade ederek aynı yıl içinde yayımlayacağı “Lisân-ı Türkî (Osmânî)” adlı ünlü makalesine işaret etmektedir.

Şemseddin Sâmî, yine Hafta dergisinde yayımladığı “Lisân-ı Türkî (Osmânî)”⁴⁰ adlı büyük ses getiren makalesinde, özellikle Batı Türkçesine Osmanlıca denmesinin yanlışlığı üzerinde durmaktadır. Ona göre Osmanlı kelimesi devletin adı olabilir, ama milletin ve dilin adı olamaz. Çünkü Türk, sadece Anadolu köylülerinin değil, intisabıyla iftihar olunacak büyük bir milletin adıdır. Bu sebeple Osmanlı ve Türk isimleri arasında nispet farkı vardır. Bu fark tıpkı Avusturyalı ile Alman isimleri arasındaki farka benzemektedir. Şemseddin Sâmî bu nispet farkını kendi cümleleriyle şöyle açıklamaktadır: “Avusturyalı unvanı Avusturya devletinin taht-ı tâbiyyetinde bulunan kâffe-i akvâma ve onların biri ve ümmet-i hâkimîyyesi olan Avusturya Almanlarına ıtlak olunduğu hâlde, Alman ismi bu ümmet-i azîmenin gerek Avusturya’da, gerek Prusya ve Almanya’da ve gerek İsviçre ve Rusya ve sair taraflarda bulunan kâffe-i efrâdına ıtlak olunur. Devlet-i Osmânîyenin zîr-i tâbiyyetinde bulunan kâffe-i akvâm efrâdına dahi Osmanlı denilip, Türk ismi ise Adriyatik denizi sevâhilinden Çin hudûduna ve Sibiryâ’nın iç taraflarına kadar münteşir olan ümmet-i azîmenin unvanıdır.” Bundan dolayı “Memâlik-i Osmânîyye”de kullanılan dillerin hepsine “elsine-i Osmânîyye” denmesi caizse de, “bunlardan birine ve hususıyla ekseriyyet-i etrâfi bu memâlikin hâricinde olup bu devletin teessüsünden çok daha eski bulunan bir lisâna lisân-ı Osmânî denilmek târihe ve ensâb-ı elsineye asla tevâfuk etmez.” Bu son ifadesinde Şemseddin Sâmî, Osmanlı ülkesinde kullanılan dillerden biri olan Türk dilinin daha fazla sayıda insan tarafından Osmanlı ülkesinin dışında konuşulduğunu ve bu dilin varlığının Osmanlı devletinin kuruluşundan çok daha eski dönemlere gittiğini, bu yüzden Türk diline Osmanlı dili denmesinin tarihi ve dil bilimine uygun düşmeyeceğini belirterek birinci makalede ileri sürdüğü görüşlerine daha da açıklık getirmektedir. Şemseddin Sâmî, bu görüşleriyle, Türk milletinin ve Türkçenin sınırlarını genişlettiği için, 1908 yılından itibaren önce kültürel, daha sonra siyasi bir akım hâline gelen Türkçülük hareketinin de fikrî alt yapısını hazırlayan aydınlar arasında kabul edilmiştir.

“Buhâra ve Hive ve Kâşgar Türklerinden pek çok efrâd görmüşüz; her ne kadar ki bunların Türkçesi biraz başkaca olup, hususıyla telâffuzları bize garib gelirse de, böyle farklar iki eyalet ahâlisinin söyledikleri lisân beyninde dahi bulunduğundan, bu fark-ı cüz’î bizim söyledığımız lisânla Kâşgarlıların söyledikleri lisânın bir lisân-ı vâhid olmasına ve bizim dahi onlar gibi Türk olmağımızla, söyledığımız lisânın dahi onların lisânı gibi, Türkçe olmasına mâni olamaz.” sözleriyle, daha önceki makalesinde de belirttiği gibi, Buhâra, Hive ve Kâşgar’da konuşulan dille, Osmanlı ülkesinde konuşulan dilin tek bir dil olduğunu vurgulayan yazar, ikisi arasındaki bazı ayrılıkların, özellikle telâffuz farklılıklarının, aynı dili

⁴⁰ Şemseddin Sâmî, “Lisân-ı Türkî (Osmânî)”, Hafta, cilt 1, sayı 12 (10 Zilhicce 1298): 177-181.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

konuşan iki eyalet arasında da görülebileceğini ifade ederek Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi arasındaki farklılıkların bugün ağız adını verdiğimiz dil ayrılıkları seviyesinde olduğunu belirtmek istemektedir.

Şemseddîn Sâmî bu makalede, önceki görüşlerinin aksine, Osmanlı ülkesinde konuşulan Türkçeye “*lisân-ı Osmânî*” adının verilmesine karşı çıktığı gibi, “*Mâverâünnehir’de ve Çin’deki hemcinslerimizin lisânına dahi Çağatay unvanı*” verilmesine de karşı çıkar; “*çünkü Çağatay, akvâm-ı Türkiyyeden yalnız bir kavm-ı sagîrin ismidir.*” Bu yüzden yazar, her ikisine birden “*lisân-ı Türki*” denmesine taraftardır. Aralarındaki farkı belirtmek için de “*onlarınkine Türki-yi Şarkî ve bizimkine “Türki-yi Garbî unvanın” verilmesini uygun görmektedir. Yazara göre, “bu lisân-ı müşterekin iki şubesi arasındaki fark, tasrîfâtça veya sûret-i ifâdece olmayıp, ikisinin kavâ'id ve tarz-ı ifâdesi bir olmakla fark-ı vâkî ancak sûret-i telâffuzdan ve bazı kelimelerin şubeteynden birine mahsus olmasından ibarettir.*”

Şemseddîn Sâmî’nin Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi arasındaki dil ayrılıklarını, bir dilin iki ağzında bulunan ayrılıklar seviyesinde görmesi, iki şive arasında gramer bakımından bir fark bulunmadığını iddia etmesi, onun Çağatay Türkçesine pek de hâkim olmadığının işaretidir. Yine iki dil arasındaki ayrılıkların “*bu taraflara gelen Türklerin vatan-ı aslîleriyle irtibat ve münasebetlerini kesip o vakitten beri eski vatandaşlarıyla pek az ihtilât ettiklerinden ve edebiyatlarını dahi ayırıp lisânlarını başka bir imlâ ile yazdıklarından ileri geldiğini*” öne sürmesi de Ahmed Midhat’ın görüşleriyle paralellik göstermektedir. Aslında bu ifadeler, sadece Şemseddîn Sâmî’nin değil, Tanzimat aydınlarının Çağatay ve Osmanlı Türkçeleri ile ilgili genel görüşlerini yansıtmaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Tanzimat aydınları, Türklerin asıl vatanının Orta Asya olduğunu öğrendikten sonra, Türklerin asıl dilinin de Çağatay Türkçesi olması gerektiğine kendilerini inandırmışlar ve bu inanç doğrultusunda dille ilgili yazılarında devamlı olarak Çağatay Türkçesinin başlangıçtan beri kesintisiz devam edegelen asıl Türk dili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Osmanlı Türkçesini ise bu dilden ayrılmış, imlâsı değişmiş galat bir dil olarak görmüşlerdir. Hâlbuki bugünkü Türk dili bilgimiz bize, Osmanlı Türkçesinin, köken olarak Oğuz Türkçesine dayandığını, yazı dili olarak Doğu Türkçesinin devamı olmadığını, aksine Moğol istilâsından sonra, 13. yüzyılda, Anadolu’da teşekkül etmiş yeni bir yazı dili olduğunu söylemektedir. Tabii ki Şemseddîn Sâmî’nin ve diğer Tanzimat aydınlarının görüşlerinde bugünkü bilgi seviyesinin bulunması beklenemez. Şemseddîn Sâmî bu makalesini yazdığında *Kutadgu Bilig*’in gün yüzüne çıkması daha çok yenidir. Kök Türk ve Uygurlara ait kitâbe ve yazmalar da henüz keşfedilmemiştir. Ancak yine de onda ve diğer Tanzimat aydınları arasında, Osmanlı Türkçesine karşı, bizce bilgi eksikliğinden veya yanlış bilgiden kaynaklanmayan tenkitçi bir yaklaşımın, hattâ olumsuz yönde bir önyargının oluştuğu sezilmektedir. Tanzimat aydınları Osmanlı Türkçesini zaman zaman pek tatlı, pek nazik, pek lâtif bir dil olarak gördüklerini dile getirmişlerse de, her nedense, bu dilde, ısrarla, hep bir bozukluk, bir yanlışlık bulma eğiliminde olmayı da elden bırakmamışlardır. Meselâ yazarın, Osmanlı Türklerinin *su* ve *soñra* gibi kalın sırada bulunan Türkçe kelimeleri, Orta Asya Türklerinin yazdığı şekliyle, yani ‘س’ harfiyle değil de, Arapçaya mahsus addettiği ‘ص’ harfi ile yazmalarını yersiz bulması ve bu yazılışı eski imlâyı unutmalarından kaynaklandığına bağlaması dikkate şayandır. Ona göre batıya gelen Türkler cengâver ve asker takımıdır. Yazı ile fazla uğraşmadıkları ve eski imlâdan da bihaber oldukları için kendiliklerinden bir imlâ uydurmak zorunda kalmışlardır. Eski imlâyı devam ettirememeleri bu sebeptedir.

Şemseddîn Sâmî’ye göre, Osmanlı Türklerinin “*mürûr-ı zamânla lisân-ı aslîlerinin birçok kelime ve tâbirlerini unutarak, Arabî ve Fârisîden başka ihtilât ve imtizâc ettikleri Rum ve Frenk ve sâir ümemin lisânlarından birçok kelimeler ahzetmeleri, lisânlarının lisân-ı aslîlerinden bir dereceye kadar ayrılmasına*” yol açmıştır. Oysa Orta Asya Türkleri “*her ne kadar İrânîler ve sâir kâffe-i ümem-i İslâmiyye gibi, lisân-ı Arabîden birçok kelimeler ahz ü kabul etmişlerse de onların aldıkları kelimât-ı Arabiyye, başlıca istilâhât-ı fenniyye ve edebiyeden ibaret olup*” Osmanlı Türkleri gibi, “*kelimât-ı âdiye ahzetmemişlerdir.*” Bu yüzden Osmanlı Türkleri günlük konuşma ve yazışmalar için dahi Arapça kelimelere ihtiyaç duyarken, Orta Asya Türkleri ise daha fazla Türkçe kelime kullanarak meramlarını anlatabilmektedirler. Şemseddîn Sâmî bu sebeple bir dilin zenginlik ölçüsünü şöyle tarif etmektedir: “*Bir lisân, kelimât-ı ecnebiyyeden ne kadar ârî ve kendi kelimeleri ne kadar ziyâde olursa, o kadar mükemmel, o kadar vâsi, o kadar zengin*”dir. Yani ona göre bir dilin söz varlığında zenginlik ölçüsü, o dildeki kavramları karşılayan ve ifade gücünü artıran her tür kelime ve söz kalıplarının bolluğu değil, sadece kökeni o dile ait kelimelerin çokluğudur. Bu itibarla Doğu Türkçesi, Batı Türkçesine göre daha zengin olduğundan, şayet dilimizin ıslahını ve zenginleşmesini istiyorsak, Arapçadan kelime almaktan vazgeçmeli ve asıl dilimiz olan Doğu Türkçesinin “*bizce metrûk ve meçhûl olan kelimelerini uyandırarak, onları kabul ve istimâle*” çalışmalıyız. Gerçi yazara göre “*lisân-ı*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

aslîmizin, bizi Arabîden büsbütün müstağni edecek derecede vüs’atı” yoktur, ancak “hiç olmazsa, lisân-ı âdiye kifâyet edecek kadar kelimeleri mevcud”dur. Bu sebeple, “istilahât-ı Arabiyyenin fûnûn ve edebiyat lisânına münhasır kalması ve hele Fârisiye ihtiyaç kalmaması mümkündür.” Yazarın bu görüş doğrultusunda, “lisân-ı âdiye”den saydığı, Arapça kelimelere “lisân-ı aslîmiz”den Türkçe karşılıklar bulmak üzere “herkesin kullanmağa alışmış olduğu” Arapça “vakit” yerine “çağ” kelimesini tavsiye etmesi de ilginçtir. Çünkü yazardan, tabiatıyla, “lisân-ı âdiye”den olmakla birlikte, en az kullanılan ve halka mal olmamış yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar tavsiye etmesi beklenirdi. O ise, tam tersi en çok kullanılan bir kelimeden işe başlanmasını tavsiye etmektedir.

Şemseddin Sâmî “lisân-ı âdiye”den saydığı yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulmak maksadıyla unutulmuş eski kelimelere yeniden hayatıyet kazandırmanın güçlüğünü kabul etmektedir, ancak o yine de “eli kalem tutan zevât bu maksada hizmet etmeği murad ettikleri vakit”, bu gibi kelimelerin ilk önce yazı dilinde kullanılmasına başlanarak, yavaş yavaş yaygınlaşmasında muvaffak olunacağını ummaktadır. Zira bu türden kelimeler “büsbütün metruk olmayıp bazı eski üdebâ ve şuarâmızın âsârında mevcud oldukları gibi, Anadolu’nun bazı taraflarında dahi hâlâ müsta’mel bulunmaktadır.” Ayrıca “lisân-ı Türkî-yi Şarkîde yazılmış olan Nevâî gibi eâzım-ı üdebânın âsârı mekâtibimizde tâlim olunarak, meydân-ı tedâvüle konulmakla dahi bu maksada hizmet olunabilir.” Yazar Çağatay Türkçesi eserlerinin okullarda ders olarak okutulmasını iki açıdan yararlı bulmaktadır. Birincisi Çağatay Türkçesinde bulunan bazı kelimeler kullanılmağa başlandığı takdirde Türk dili edebî açıdan daha zengin ve daha güzel bir dil hâline gelecektir. İkinci olarak da Türkler arasında siyâsî birlik sağlanacaktır. Böylelikle aşağı yukarı onar milyon civarında olan Osmanlı Türkleri ile Türkistan ve Rusya Türkleri ileride tek dil konuşan yirmi milyonluk büyük bir millete dönüşebilecektir.

Şemseddin Sâmî bu makalesinde ortaya attığı fikirleriyle aslında, bugün “dil plânlaması” ya da “dil mühendisliği” adını verebileceğimiz bir tür dile müdahale metodu önermektedir diyebiliriz. Çünkü Türk diline yapılabilecek her türlü müdahale konusunda, diğer Tanzimat aydınları gibi, o da kendisini yetkili görmüştür.

Şemseddin Sâmî, 1897 yılında, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Servet-i Fünûn* gazetelerinin Girit muhtaçlarına yardım maksadıyla ortaklaşa çıkardıkları özel bir sayıda yayımlanan “Lisân ve Edebiyatımız”⁴¹ başlıklı makalesinde de bir önceki makalesinde öne sürdüğü, Türklerin cesur ve cengâver bir yaradılışa sahip olmaları gibi, lisânlarının da bu ahlâk ve tabiatlarına uygun olarak kabalıktan uzak olmadığı görüşünü tekrar etmektedir. Bu kabalığın rağmen “Eski Türkçe” de denen Uygur lisânının İslâmiyetten önce rahatlıkla yazılıp okunabilen, her ifadeye elverişli bir lisan olduğunu, hattâ “elsine-i Turaniyye”nin en mükemmel yazı dili konumunda bulunduğunu belirtmektedir. Fakat Türkler İslâmiyeti kabul ettikten ve büyük devletler teşkil ederek dindaşları olan Araplar ve İranîlerle karışmağa başladıktan sonra, Eski Uygur yazı ve edebiyatını terk ederek Arabî ve Fârisî edebiyatına tâbi ve onlara hâdim olup kendi lisânlarını ihmal etmişlerdir. Bu yüzden Türkler beş altı asır edebiyattan mahrum kalmış, sadece kaba bir lisânı konuşmuşlardır. Beş altı asır sonra ise Mâverâünnehir’deki Türkler konuştukları Çağatayca’yı, Anadolu ve Rumeli’ndeki Osmanlılar da o vakit söyledikleri Türkçeyi yazı dili hâline getirmeği başarmışlardır. “Hayfâ ki edebiyât-ı Türkiyyenin bu iki mahal-i zuhûru birbirinden mesafece pek uzak bulundukları gibi, mürûr-ı zamân ve bu’-ı mesâfe hasebiyle lisân dahi çok farklı idi. Mâverâünnehir’de Alî Şîr Nevâî zuhûr edip Çağataycanın edebiyatını mükemmeliyyetin evc-i bâlâsına îsâl etti. Çağatayca için bugünkü günde dahi Alî Şîr Nevâî’nin tarz ve üslûbuna tâbi olmaktan başka tarîk yoktur. Bizde ise öyle muktedâ-yı âm olacak büyük bir edib ve şair zuhûr etmedi. Devlet-i Osmânîyye’nin evâ’il-i te’sisinde yazılan eş’âr ve hele nesirleri oldukça sade, lâkin oldukça da kabadır. Hiç birinde düzgün bir ibare ve âli bir fıkre tesadüf olunmuyor.”

Şemseddin Sâmî’nin Çağatay Türkçesi hakkındaki fikirlerinde, Türkolojide yapılan keşiflere paralel olarak bazı değişiklikler olduğu göze çarpmaktadır. Meselâ yazar, Çağatay Türkçesinden önce Uygur yazısı ve edebiyatının olduğunu ilk kez bu makalesinde dile getirmektedir. Yine, Çağatay Türkçesinin, Alî Şîr Nevâî sayesinde mükemmele ulaşmış bir edebî dil hâline geldiğini kabul ederken, onun Türk dilinin aslı olduğu görüşünden artık vaz geçmiş görünmektedir. Diğer yandan Alî Şîr Nevâî’nin yaşadığı dönemlerde

⁴¹ Şemseddin Sâmî, “Lisân ve Edebiyatımız”, *Girid Muhtâcine-i İanete Nusha-i Yegâne-i Fevkalâde*, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Musavver Servet-i Fünûn* gazeteleri tarafından müştereken tertip olunmuş Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesinin ruhsat-ı resmiyyesiyle tâb edilmiştir (İstanbul, 1313), 89-91.

Osmanlı devletinde büyük bir şair ve edibin çıkmadığını ileri sürmesi de kayda şayandır. Keza, Çağatay ve Osmanlı edebiyatları arasında gerek ödünç kelimelerin varlığı, gerekse san'at anlayışı yönünden kayda değer bir fark olmamasına rağmen, sadece Osmanlı edebiyatını "ekseri Türkçe denilemeyecek kadar elfâz u tâbirât-ı Arabiyye ve Fârisiyye ile memlû ve 'sanâyi-i lafziyye' dedikleri soğuk ve külfetli bir takım teşbihâtta ve münâsebetsiz mazmûnlardan ibaret" bir edebiyat olarak görmesi de ilginçtir. Bütün bu ifadeler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yazarın Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserler hakkında pek bilgiye sahip olmadığını göstermektedir. Şemseddîn Sâmî, önceleri kaba bir şekilde konuşulup yazılan Türkçenin, Osmanlıların Rumeli'ne geçmesinden ve özellikle İstanbul'u fethetmesinden sonra, nasıl güzel, ince ve letafetli bir dil hâline geldiğini de kendi üslûbuyla şöyle anlatmaktadır: "Rumeli'ne geçildikten ve alelhusûs İstanbul'a girildikten sonra, lisân tedricen inceliş fevkalâde bir nezâket ve letâfet peyda etti. Hattâ şive ve telâffuzun letâfeti için esâsen bir tedenni addolunabilecek bir tebeddüle dahi uğrayıp 'خ'ların, 'sağır ك'lerin telâffuzu unutuldu. 'ق'lar, 'غ'lar Arabî ve Fârisî 'ك' veya 'ى' telâffuzlarına takarrüb edecek derecede inceldi. Arabîden, Fârisîden me'hûz kelimelere de böyle hafif ve lâtif bir telâffuz verildi. Giderek Türkçemiz eski huşûnetinden asla eser kalmayacak derecede lâtif ve şirin bir lisân oldu. Cengâver ve haşin bir aşiret lisânı hâlinde çıkıp en nazik ve en güzel perî-peyker ve melek-simâ bir kızın ağzının letâfetini artıracak bir halâvet peyda etti." İşte bütün bu özelliklerinden dolayı, artık ona göre "Türkçemizin en fasîhi, en güzeli, en mükemmeli, bugün söylediğimiz Türkçedir", yani İstanbul Türkçesidir.

Şemseddîn Sâmî'nin 1898 yılında Sabah gazetesinde Türk dili ve edebiyatı hakkında yayımladığı dört önemli makalesi bulunmaktadır. Yazar, bu makalelerin ilki olan "Lisân ve Edebiyatımız"⁴² başlıklı makalesinde de lisânımızın sekiz on asırdan beri yazılmasına rağmen "edebiyatımızda 'klâsik' ittihâza şâyeste eski veya yeni hiçbir eserimiz" in bulunmadığı görüşünü tekrar etmektedir. Bu sebeple "kendi lisânımızın şive-i tabiyyesine göre yeni bir edebiyat binası kurmağa muhtacız" derken, eski görüşü olan Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinin birleştirilerek tek bir dil hâline getirilmesi gerektiği fikrinden de dönmüş görünmektedir.

"Yine Lisân ve Edebiyatımız"⁴³ başlıklı ikinci makalesinde de bir önceki makalesindeki görüşlerine devam eden yazar, lisân ve edebiyatımız hakkında "yapılacak şeyler çok olup, hulâsaten ifadesi lâzım gelse, lisân ve edebiyatımızı birleştirmeli demek iktizâ eder. Evet, dünyada tekellüm lisânı başka ve lisân-ı tahrîrisi başka bir kavim var ise o da biziz" ifadesiyle özellikle, Osmanlı Türkçesindeki yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılıklar üzerinde durmaktadır. Ancak bu makalesinde daha önce kendisinin de müdafaa ettiği "Çağatay lisânıyla Arabî ve Fârisî lisânlarının ihtilâtından Osmanlı lisânı" teşkil etmiştir görüşünden vaz geçmiştir. Şemseddîn Sâmî bu husustaki yeni fikirlerini şu cümlelerle ifade etmektedir: "Hiçbir lisân yoktur ki, elsin-i sâireden birtakım kelimeler istiâre etmiş olmasın. Türkçemizin bir miktar Arabî ve Fârisî kelimeleri hâvi olması Türkilikten çıkmasını icab edemez, o yine lisân-ı Türkidir. Lisân-ı Osmanî ise, eğer bu tâbir sahih ve câiz ise, Memâlik-i Osmâniyye'de söylenilen Garb Türkçesidir. Şark Türkçesine, ahfâd-ı Cengiz'den Çağatay Beye nisbetle Çağatayî denildiği gibi, Garb Türkçesine de müessis-i devlet olan Gâzî Sultân Osmân Han hazretlerinin nâmına nisbetle, lisân-ı Osmânî denilebilir. Bu hâlde lisân-ı Osmânî, Türkçe ve Arabî ve Fârisîden mürekkebdır, demek kadar abes ve manasız şey olamaz."

Şemseddîn Sâmî, "Lisân ve Edebiyatımızın İntihâbı"⁴⁴ adlı üçüncü makalesinde, "Türkçemizin eski ve yeni birçok nev'i olduğu ve lisân-ı edebî olmak üzere bunlardan birinin intihâb ve tercihi iktiza ettiği" fikrini ortaya atmaktadır. Diğer bir deyişle eski ve yeni Türkçelerden hangisinin Türklerin edebî dili olması gerektiği konusunu gündeme getirmektedir. Ona göre Türkçenin tarihî veya çağdaş şivelerinden sadece biri edebî dil olarak seçilmeli ve bu edebî dil bütün Türklerin ortak dili olmalıdır. Şemseddîn Sâmî yer yüzünde mevcut olan edebî dilleri de iki gruba ayırmaktadır. Birinci grupta Arapça gibi, telâffuzda gittikçe bozulmasına rağmen eski edebî dilini hâlen muhafaza eden diller, ikinci grupta da Fransızca gibi, eski şekli bozuk olmasına rağmen gittikçe düzelen ve bugün mükemmele ulaşmış bir yazı dili hâline gelen diller yer almaktadır. "Bizim Türkçemiz bu iki lisânın birer misali oldukları iki takımdan acaba hangisine tâbidir? Arabça gibi vaktiyle fasîh olup da gittikçe bozuluyor mu, yoksa Fransızca gibi, vaktiyle bozuk olup da gittikçe düzeliyor mu?" sorusunu soran yazar, bu soruya kendisi, "Eski Türkçemizden kalma numûne ittihâza şâyân fasîh âsârımız olmadığından bilâtereddüd lisânımızın Arabîye makîs olmadığı"

⁴² Şemseddîn Sâmî, "Lisân ve Edebiyatımız", Sabah, 27 Temmuz 1314/8 Ağustos 1898, 3

⁴³ Şemseddîn Sâmî, "Yine Lisân ve Edebiyatımız", Sabah, 3 Ağustos 1314/15 Ağustos 1898, 3-4.

⁴⁴ Şemseddîn Sâmî, "Lisân ve Edebiyatımızın İntihâbı", Sabah, 10 Ağustos 1314/22 Ağustos 1898, 3-4.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

söyleyebiliriz.” cevabını vermektedir. Ancak o, Türkçeyi, Fransızca gibi, gittikçe düzelen diller grubuna da sokmamaktadır. Çünkü, “Türkçemizi Fransızcaya kıyas edersek, mensub bulunduğumuz cinsiyyet ve söylediğimiz lisân hakkında bir hak-nâşinâslık etmiş oluruz.” diyen yazar, Türkçenin “birkaç bin senelik bir lisân” olarak “elsine-i Turaniyyenin en iyisi ve en esaslısı” olduğunu ve “elsine-i Sâmîyyede Arabînin ve elsine-i Aryaniyyede Sansgri lisânının tuttuğu mevki-i mühimmi elsine-i Turaniyyede lisân-ı Türkî”nin tuttuğunu iddia etmektedir. Bu yüzden, “böyle esaslı ve kadîm bir lisân-ı metni bozuk Lâtincenin mechlul ve kaba birkaç lisânın kelimâtıyla karışarak kendine mahsûs bir sûret almasından mütevellid olan Fransızca gibi beş günlük bir lisâna kıyas etmek, cinsiyyet nâmına tenezzüldür... Lâkin her hâlde Türkçeyi bugünkü günde Fransızca gibi iki günlük bir lisâna kıyas ettirilecek bir hâl-i tedennide bırakan şey, kendi hâl-i tabiîsi değildir; onu söyleyenlerin, Türklerin, bizim ecdâdımızın ihmâlidir.” Zira, “zuhûr-ı İslâmdan sonra, Fârisinin olduğu gibi, Türkçenin dahi eski âsârına küfürâmiz şeyler nazarıyla bakılarak, muhafazalarına değil, ihmallerine çalışılmıştır.” Şemseddin Sâmî’ye göre, Uygur Türkçesi ile yazılmış ürünler “diğer hiçbir lisânla karışık olmayıp sırf Türkçe yazılmış ve binâenaleyh pek büyük bir kıymet-i edebîyye ve târihiyyeyi hâiz bulunmuş olan eski âsâr”dır. Ne var ki, Uygur Türkçesi “muharrer bulundukları hatla beraber atılıp bir daha ele alınmadı ve aranmadı. Sonra dahi lisânın terakkisine medâr olacak bir hizmette bulunulmadı.” Bu yüzden Türkçe “fesâhatini kaybedip, şimdi yeniden düzelmeğe muhtac” bir dil görünümündedir ve derece olarak “terakki” etmemiş, aksine “tedenni” etmiştir. Artık, “Adriyatik sahilinden Çin’in vasatlarına ve Amur ırmağı menâbiyle Bahr-i Mütecemmid-i Şimâlî sevâhiline dek küre-i arzın vâsi memâlikinde bulunan Türklerin cümlesi tarafından lisân-ı edebî-yi müşterek ittihâz olunabilecek bir Eski Türkçemiz yoktur... Bugün Memâlik-i Osmâniyye’de, Kırım ve Kazan’da, Türkistan’da, Sibiryâ’da velhâsıl Türkçe söylenilen her memlekette başka bir Türkçe söylenmektedir ve bu memâlikten her birinin ahalisi söylediği lisânı” yazmaktadır. Bu lisânlar tek bir edebî dil altında birleştirilemezse ileride “lisân-ı Türkî”, “elsine-i Türkiyye”ye dönüşecektir, bu da millî menfaatlerimizin yararına olmayacaktır. Şemseddin Sâmî bu görüşüyle, sanki, günümüzde, bilhassa batılı Türkologlarca, Türk dilinin şive ve lehçelerinden her birinin ayrı birer müstakil dil olduğunu belirtmek amacıyla yaygın olarak kullanılan *Turkic languages* ‘Türkî diller veya Türk dilleri’ tâbirine o günden işaret etmektedir.

Şemseddin Sâmî, bu makalesinde, İstanbul Türkçesini bugünkü durumda “küre-i arzın üzerinde söylenilen Türkçelerin en güzeli, en şirini, en latifi” olarak görmesine rağmen, ona mevcut Türkçelerin “en doğrusu ve en fasîhidir demekten” uzak durmaktadır. Çünkü yazara göre İstanbul Türkçesinin de kendisi zaten böyle bir iddiayı tekzibe hazırdır. İstanbul Türkçesi hakkında, “İstanbul Türkçesi bütün Türkçelerin en zarîfidir; lâkin esâsından en ziyade ayrılanı ve en galatı da İstanbul Türkçesi olduğu unutulmamalıdır.” diyen yazar, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Servet-i Fünûn* gazetelerinin Girit muhtaçlarına yardım maksadıyla birlikte çıkardıkları özel bir sayıda yayımlanan makalesinde İstanbul Türkçesi için sarf ettiği “Türkçemizin en fasîhi, en güzeli, en mükemmeli bugün söylediğimiz Türkçedir” ifadesini nedense unutmamıştır.

Diller hakkında “her lisânın bir vatan-ı aslîsi vardır, ki en fasîhi orada söylenilenidir” fikrine sahip olan Şemseddin Sâmî, bu fikir doğrultusunda “Türkçenin vatan-ı aslîsi de Türkistan’dır” yargısına ulaşmaktadır. Ona göre, Anadolu, Rumeli ve İstanbul’a gelen Türkler bu bölgelerde Türkçe bilmeyen başka kavimlerle karıştıklarından ve bu kavimlere mensup kişiler Türkçeyi hakkıyla asıl şivesine göre konuşamadıklarından “bunların galat şive ve telâffuzları mürûr-ı zamânla Türklere, daha doğrusu Türkleşmiş olan efrâd-ı muhtelifeye sirayet etmekle, bundan şimdiki İstanbul Türkçesi tevellüd etmiştir.” Şu hâlde yazara göre İstanbul Türkçesi Türklerin ata yurdunda konuşulmadığı için Türkçenin en galat şivedir; üstelik o, asıl Türklerin dilinden değil, Osmanlı ülkesinde Türklerle karışmış çeşitli kavimlere mensup fertlerin konuşmalarından sirayet ederek ortaya çıkmış bir şivedir. Zaten Şemseddin Sâmî Osmanlı Türklerini de Türk olmaktan ziyade, Türkleşmiş unsurlar olarak görmektedir. Yani ona göre Anadolu ve Rumeli’ne gelen Türklerin “sımaları büsbütün değişip akvâm-ı Turaniyyeden oldukları belli olmuyor. Sımalarında zâhir olan bu tebeddülden lisânları da masûn kalmamıştır. Lisânın şive-i aslîsini büsbütün kaybetmişlerdir.”

Şemseddin Sâmî’nin Osmanlı Türkleri ve İstanbul Türkçesi ile ilgili bu fikirleri, görünürde Türkçülük çerçevesinde söylenmiş görüşler olarak algılandığı için kayda değer bir itirazla karşılaşmamış, hattâ destek bulmuştur. Ancak, bu ifadeler, onun, Osmanlı Türklerinin dili ve menşei hakkında ne denli olumsuz bir görüşe ve nasıl bir önyargıya sahip olduğunun en bariz göstergesidir. Bizce, bu fikirlerin Türkçülük cereyanının öncülerinden kabul edilen bir yazara ait olması da hayli şaşırtıcıdır. Çünkü, Osmanlı Türklerinin başka kavimlerle karışarak sımalarının değiştiği, dolayısıyla Türklükten uzaklaştıkları, konuştukları İstanbul Türkçesinin en bozuk şive olduğu, bugün mevcut Türk şiveleri içinde kulağa en hoş

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

gelen, en güzel bir şive olarak görünmesinin de Anadolu ve Rumeli’nde Türkçeyi sonradan öğrenen kavimlerin Türkçe telâffuzlarından kaynaklandığı görüşü, neticede Türkçü olduğu iddia edilen bir yazar tarafından dile getirilmektedir. Normal şartlarda, milliyetçi fikirlere sahip olduğu farz edilen bir yazardan, kendi milletinin ırkî yapısının karışık ve aslından uzaklaşmış olduğu görüşünü ileri sürmesi beklenmez. En önemlisi de, milliyetçi olsun veya olmasın hiçbir yazar, kullandığı dilin söyleyiş güzelliğinin bu dili daha sonra öğrenen başka kavimlere mensup fertlerin telâffuzlarından sirayet ettiği fikrini bir belgeye dayandırmadan ortaya atmaz.

Şemseddîn Sâmî’nin, bu ilginç görüşleriyle, Tanzimat aydınları arasında ve daha sonraki dönemlerde, tenkit edilmek bir yana, Türkçülük adına taraftar bulması da aynı ölçüde şaşırtıcı bulduğumuz bir diğer husustur. Hattâ onun, bilhassa İstanbul Türkçesi hakkındaki fikirleri, kendi tâbirıyla, “galat” bir görüş olarak bugüne kadar devam edegelmiştir diyebiliriz. Çünkü hiçbir ilmî temele dayanmamasına, belki önceden tasarlanmış bir tez, belki de bir aldanış olmasına rağmen, bu yaygın yanlış günümüzde de yer yer etkisini sürdürmektedir. Bugün bile Türkiye Türkçesinin mevcut Türkçeler içinde aslından ayrılmış en bozuk şive olduğunu iddia edilenler yok değildir. Hâlbuki asıl yanlışlık hem Çağatay Türkçesine, hem de Osmanlı Türkçesine “tasvirî dil” anlayışıyla bakılmamasından kaynaklanmaktadır. Üstelik dil biliminde, herhangi bir dili aslından ayrılmış, bozuk ya da galat dil olarak görmek geçerli ve doğru bir usul değildir.

Şemseddîn Sâmî makalesinde, İstanbul Türkçesi hakkında sahip olduğu bütün bu olumsuz kanaatlere rağmen, artık geline bu noktada onun bütün Türklerin *lisân-ı edebî ve tahrîrî sıfatını*” alacağını da kabul etmektedir. Bu yüzden de “*lisân ve edebiyatımızın intihâbı*”nda tercihini, istemeyerek de olsa, İstanbul Türkçesinden yana yapmaktadır.

Şemseddîn Sâmî, *Sabah* gazetesinde yayımladığı “Lisânımızın Tahdîdi”⁴⁵ adlı dördüncü makalesinde lisânımızın “*kâffe-i elsine-i âlemden*” farklı bir başka noktasına temas etmektedir. Ona göre, söz varlığında birçok ödünç kelime bulunsun da, her lisânın sınırlı sayıda -meselâ 40 bin, 50 bin adet gibi- kelimesi bulunmaktadır. Ancak Türkçe için böyle bir sayı vermek mümkün değildir. “*Acaba Türkçenizin kaç bin lugatı vardır, diye biri soracak olsa cevap verebilir miyiz?*” diyen yazar, böyle bir soruya “*Türkçemizin kâffe-i lugatini câmi ve bu lisânın malı olmayan lugatlerden ârî bir lugat kitabımız var mıdır ki, onun mecmû-ı münderecâtına güvenerek, şu kadardır, diyelim*” cevabını vermektedir. Çünkü, “*lisânımızla Arabî ve Fârisî beyninde bir had ve sınır yoktur.*” Bu sebeple, “*Arabî ve Fârisî ile olan teklîfsizliğimizi o kadar ileri sürdüyüp her Arabî ve Fârisî kelimeyi Türkçede kullanmak fikrinden vaz geçmeli ve lüzumsuz kelimât-ı Arabiyye ve Fârisiyyeyi Türkçeye mahsus olan lugat kitaplarımızdan çıkarmalıyız.*” Şemseddîn Sâmî makalesinde, son olarak Türkçenin gerçek söz varlığını meydana çıkarabilmek için “*en evvel Türkçemizin yalnız Türkiyyü’l-asl olan lugatıyla zarûriyyü’l-istimâl olan kelimât-ı Arabiyye ve Fârisiyyeyi ve istilahâtı hâvi mükemmel bir lugat kitabına ihtiyacı*” olduğunu ifade etmektedir. Nitekim kendisi de *Kamûs-ı Türkî*’yi bu ihtiyaç üzerine kaleme almıştır.

Şemseddîn Sâmî, *Tarîk*⁴⁶ ve *İkdâm*⁴⁷ gazetelerinde “Lisânımızın Sadeleştirilmesi” adıyla yayımladığı iki adet makalesinde de Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi gerektiği fikrini hararetle müdafaa etmiş, bilhassa lisânın sadeleştirildiği takdirde kabalaşacağı iddialarına karşı çıkmıştır.

Şemseddîn Sâmî’nin Çağatay Türkçesi üzerinde dile getirdiği son görüşlerini *Kamûs-ı Türkî*’de “İfade-i Meram”⁴⁸ başlığı altında yer alan ön sözde bulmaktayız. Şemseddîn Sâmî bu yazısında 1881 yılında *Hafta* dergisinde yayımladığı “Lisân-ı Türkî (Osmânî)” adlı ünlü makalesindeki fikirlerine neredeyse tekrar geri dönüş yapmış gibidir. Çünkü o, “İfade-i Meram”da da Türkçenin iki büyük şubesine Çağatayca ve Osmanlıca denmesinin yanlışlığı üzerinde durmakta, Çağatay Türkçesine Doğu Türkçesi, Osmanlı Türkçesine de Batı Türkçesi adının verilmesini tekrar önermektedir. Ancak yazarın, bu son yazısında, Çağatay Türkçesini “*lisân-ı aslîmiz*” olarak görmekten ziyade, artık “*hâl-i aslîinde kalmış*” şive olarak görmekte karar kıldığını söyleyebiliriz. Tabîî Osmanlı Türkçesi, “*ziyade tebeddül ve tegayyür etmiş*” şive olma özelliğini yazarın bu yazısında da korumaktadır.

⁴⁵ Şemseddîn Sâmî, “Lisânımızın Tahdîdi”, *Sabah*, 21 Eylül 1314/3 Teşrin-i Evvel 1898, 3-4.

⁴⁶ Şemseddîn Sâmî, “Lisânımızın Sadeleştirilmesi”, *Tarîk*, 26 Mayıs 1315/7 Haziran 1899, 3-4.

⁴⁷ Şemseddîn Sâmî, “Lisânımızın Sadeleştirilmesi”, *İkdâm*, 14 Kanun-ı Sâni 1317/27 Kanun-ı Sâni 1902, 1

⁴⁸ Şemseddîn Sâmî, “İfade-i Meram”, *Kamûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 3-9.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Şemseddin Sâmî, “İfade-i Meram”da da, 1898 yılında *Sabah* gazetesinde yayımladığı “Lisân ve Edebiyatımızın İntihâbı” adlı makalesinde ileri sürdüğü görüş doğrultusunda, Osmanlı Türkçesinin Çağatay Türkçesine nispetle daha “şive-i telâffuz ve ifade cihetince pek çok zarâfet ve letâfet peyda etmiş” olmasının sebebini, “Arabî ve Fârisîden ve Rumca ve İtalyanca gibi elsine-i ecnebiyyeden lisânların şivesine tebâiyyetle, şive-i asliyye-i Türkiyyesinden bir dereceye kadar ayrılmış” olmasına bağlamaktadır. Yani yazar, Batı Türkçesinin Arapça, Farsça, Rumca ve İtalyanca gibi yabancı dillerin şive özelliklerinden etkilendiği, dolayısıyla da Doğu Türkçesine göre daha zarif ve lâtif bir dil hâline geldiği iddiasını bu yazısında da sürdürmektedir.

Yine bu yazısında önceki görüşlerinin paralelinde, “Şark Türkçesiyle Garb Türkçesi arasındaki fark, zannolunduğu gibi, İtalyanca ile Lâtince veya İspanyolca ile Fransızca arasındaki fark kadar, yani bu iki Türkçeden her birini diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir lisân addettirecek derecede olmayıp, bu fark ancak şimalî ile cenubî Almanca veya Toskana İtalyancası ile Napolitan İtalyancası, yahut Mısır Arabçası ile Mağrib Arabçası arasındaki fark derecesindedir ve Şark Türkçesiyle Garb Türkçesi bir tek lisandır, ikisi de Türkçedir.” diyen yazar, bu hakikate rağmen, yedi sekiz yüzyıldan beri iki taraf ediplerinin yakınlaşma ve birleşme yerine, uzaklaşma ve ayrılmağa çalışmaları, her iki tarafın imlâ, yazı ve anlatımında tamamen ayrı birer yol ve usul ittihaz etmeleri, birbirinden büsbütün bîhaber bulunmaları, kısacası sekiz yüz senelik ihmal, kayıtsızlık ve cehalet sonucu, Türkçenin bu iki şubesinin ilk bakışta iki ayrı dil gibi görünmesine sebep olduğunu, ancak bu şubelerin ikisi de hakıyla incelenip araştırıldığı ve “itibarî ve gayr-ı tabiî olan imlâ farkı dahi bertaraf” edildiği takdirde, ikisinin bir lisân olduğunun açığa çıkacağını ifade etmektedir.

Yazara göre, Türkçenin bu iki şubesinden acaba “hangisi ziyade tebeddül ve tegayyür etmiş ve hangisi hâl-i aslîinde kalmıştır” sorusunun cevabını, konu ile ilgili biraz araştırma yapıldığında açıkça vermek mümkündür: “Şark Türkçesi hemen eski hâlinde sebat ve devam etmiş ve bizim Garb Türkçemiz ise karndan karna küllî tebeddülâta uğrayıp, nihayet şimdiki hâli kesbetmiştir.”

“İmdi, sırf bizim tarafa ait olan tebeddüle terakki mi yoksa tedenni mi diyeceğiz?” sorusuna ise yazar şu cevabı vermektedir: “Bu suale verilecek cevap ise ne sırf müsbet ne de sırf menfidir. Bu tebeddülde lisânımız min-cihetin terakki ve min-cihetin tedenni etmiştir. Gerek telâffuzda ve gerek sûret-i ifadede kesbettiği zarâfet ve Arabî ve Fârisî ile elsine-i sâireden aldığı hesapsız kelimelerle kazandığı vüs’at şüphesiz bir terakkidir; lâkin elsine-i Turaniyyenin kaide-i umumiyeye-i esasiyyesi olan ahenge tebâiyyeti bir dereceye kadar kaybedip bu ahenge asla uymaz kelimeler ve tâbirler peyda etmesi ve hâlis Türkçe olan binlerce kelimeleri gûşe-i nisyânda bırakıp, elsine-i sâireye arz-ı iftikarla, âdeta bir elsine tür-lüsü hâline geçmesi de elbette bir tedennidir. Hulâsaten diyebiliriz ki, Şark Türkçesi telâffuzca ve sûret-i ifadece biraz daha kaba ve bizim Garb Türkçemiz ise çok daha zariftir; lâkin kaideten ve esasen Şark Türkçesi doğru ve bizimki ise galattır. Arabî ve Fârisî ile elsine-i ecnebiyyeden aldığı kelimât ve istilahât sayesinde bizim Garb Türkçemiz daha vâsi ise de, sırf Türkçe kelimât ve tâbirâta gelince, Çağatayca bizimkinden çok daha zengindir.”

Şemseddin Sâmî iki şiveyi karşılaştırırken Batı Türkçesinin Arapça ve Farsça başta olmak üzere birçok dilden ödünç kelime alarak genişlemesini ilk anda bir “terakki”, yani ilerleme olarak görmektedir. Ahmed Midhat’a göre aynı durum büsbütün bir “tedenni”, yani gerileme göstergesidir. Şemseddin Sâmî ise Batı Türkçesinin büyük ünlü uyumunu bir dereceye kadar kaybetmesi ve birçok dilden aldığı kelimelerle âdeta diller tür-lüsü hâline gelmesini gerileme olarak değerlendirmektedir. Bu çelişkili ifadeler, yazarın Batı Türkçesindeki ödünç kelime yoğunluğunun bir “terakki” mi, yoksa bir “tedenni” mi olduğuna tam olarak karar veremediğini göstermektedir. Batı Türkçesinin, Doğu Türkçesine göre büyük ünlü uyumunu bir dereceye kadar kaybettiğini iddia etmesi de yine onun Doğu Türkçesini pek incelemediğinin işaretidir. Çünkü yazarın yaşadığı dönemde Doğu Türkçesindeki ünlü uyumsuzluğu Batı Türkçesine göre çok daha fazladır. Bugünkü Özbek Türkçesinin kelimelerinde görülen büyük ünlü uyumunun durumu da zaten bunu ispatlamaktadır.

Şemseddin Sâmî’nin yazılarında devamlı surette dile getirdiği bir diğer kayda değer görüşü de şudur: Doğu Türkçesi, “telâffuzca ve sûret-i ifadece” Batı Türkçesine göre kaba görünse de, “kaideten ve esasen” daha doğrudur. Batı Türkçesi ise aslından uzaklaşmış olduğu için “galat” bir şivedir.

Galat konusunda da kendine has bakış açısına sahip olan yazar, Arapçadan Türkler tarafından türetilen veya farklı imlâ ile yazılan ihtisâs (hiss’ten) ‘duygulanma’, istimzâc (mizâc’dan) ‘birinin ne

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

düşündüğünü anlama', *müdrir* (aslî *müdirr*) 'idrar veren' gibi kelimelerin "*kelimât-ı Arabiyye*"den sayılmasına karşı çıkar. Hattâ bu tür kelimelere "*lugat-i müvellede*", yani 'yeni kelime' karşılığını verenlere de itiraz eder. Çünkü ona göre Türklerin Türkçe dışındaki dillerden kelime türetmeğe hak ve salâhiyetleri yoktur. Türkler ancak Türkçe kök ve eklerden kelime türetebilirler. Bu sebeple bu tür kelimelere "*galat*"tan başka hiçbir sıfat yakıştırılmaz. Şemseddîn Sâmî'nin galat hakkındaki görüşleri bununla da sınırlı değildir. Osmanlı sözlük biliminde *galat* kelimesi, yabancı dillerden, bilhassa Arapça ve Farsçadan, şekil ve anlam bakımından yanlış olarak dilimize girmiş kelime ve kelime gruplarını tanımlamak için kullanıldığı hâlde, Şemseddîn Sâmî bu kavramın kapsamını daha da genişleterek onu Türkçe kökenli kelimelere de uygulamaktadır. Çünkü yazar, Orta Asya'da kullanılmakta olan Çağatay Türkçesini aslını hâlen devam ettiren Türk dili olarak gördüğü için söz konusu Türkçeyi esas alarak Osmanlı Türkçesindeki bazı kelimelerde görülen farklı yazılış ve söyleyişleri de galat saymaktadır.

Şemseddîn Sâmî, ön sözde son olarak Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesini karşılaştırmakta ve ulaştığı sonuçları dört maddede toplamaktadır:

1. Her iki şivenin grameri esasen müşterektir, aralarındaki fark bu iki şivenin ayrı ayrı iki lisân olmasını icap ettirecek seviyede değildir.

2. Her iki şivenin imlâ ve telâffuz özellikleri bir tarafa bırakıldığında, sahip oldukları kelimelerin üçte ikisinden fazlası ikisi arasında müşterektir; bu da onların bir lisân olduklarını göstermektedir.

3. Çağatay Türkçesinde bulduğumuz birçok hâlis Türkçe kelime, artık İstanbul'da kullanılmasa da, tamamıyla meçhulümüz değildir. Bunlardan bazıları düne gelinceye kadar eski şair ve ediplerimizin eserlerinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu kelimeler edebî dilimize dâhildir. Yine Çağatay Türkçesinde geçen bazı kelimelere de Anadolu ağızlarında tesadüf edilmektedir. Çağatay Türkçesinde bir miktar kelime vardır ki onlar Osmanlılarca hiç kullanılmamaktadır. Osmanlılar bu kelimelerin yerine, onların Türkçe eş anlamlılarını veya Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden alınan karşılıklarını kullanmaktadırlar. Osmanlı Türkçesinde hiç bulunmadığı hâlde, Çağatay Türkçesinde geçen kelimelerin Türkçeliği söz götürmez olduğundan, bu kelimelere Çağatayca adını vermek hatadır; bunlar hâlis ve sâfi Türkçe kelimelerdir. Bizce ihmal olunup unutuldukları hâlde doğudaki soydaşlarımız tarafından, yani Türkçenin beşiği ve asıl mahalli olan Türkistan'da saklanmış durumdadır. Bu kelimelerin Osmanlılarca da kullanılarak ihya edilmesi ve dilimizin bir kat daha genişleyip zenginleşmesi her hamiyet sahibinin arzu edeceği bir iştir.

4. Batı Türkçesinde doğudaki soydaşlarımızın anlayamadığı birçok kelime bulunmaktadır. Bunların çoğu yabancı dillerden alınmadır, bazıları da konuşma dilinde kullanılan yeni kelimelerdir.

Şemseddîn Sâmî, en büyük emelinin Osmanlılarca ihmal olunarak unutilan, ancak Doğu Türkçesinde kullanılmakta olan hâlis Türkçe kelimelerin, özellikle bunlardan lüzumlu ve değerli olanlarının toplanması, ihya edilmesi ve yaygınlaştırılmasına hizmet etmek olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu kelimeleri Arapça ve Farsçanın tumturaklı sözlerine tercih edecek kalbi kavmiyet sevgisi ile dolu kişilerin henüz pek az olması ve ekseriyetinin de bu fikre muhalif bulunması sebebiyle mevcut şartların bu hizmetten kendisini mahrum bırakmağa mecbur ettiğini de söylemektedir.

SONUÇ

Tanzimat aydınları, umumiyetle, Çağatay Türkçesinin Türk dilinin aslı olduğuna inanmıştır. Bu dönemde *Orhun* kitâbeleri ve *Uygur* metinleri gibi Eski Türkçe dil yadigârları henüz gün yüzüne çıkmadığı, yeni yayımlanan *Kutadgu Bilig*'in muhtevası ve dil özellikleri de yeterince anlaşılmadığı için, Tanzimat aydınları Ahmed Vefik Paşanın *Şecere-i Türk* adlı tercümesinin, batılı Türkologların Çağatay Türkçesine yönelik yayımlarının ve bilhassa Á. Vámbéry'nin Çağatay Türkçesi ile ilgili görüşlerinin yoğun tesiri altında kalmışlardır. Bu etkilenme sonucunda Türklerin asıl vatanının Orta Asya olduğunu öğrenmişler, orada kullanılmakta olan Türkçenin de asıl Türk dili olduğuna kanaat getirmişlerdir. Çünkü onların nazarında her dilin bir tek asıl vatanı vardır ve bir dilin en doğru şekli de asıl vatanında kullanılır. Buna göre Türkçenin asıl vatanı da Orta Asya'dır. Anadolu'ya ve Rumeli'ne gelip yeni yerleri vatan edinmiş olan Osmanlı Türkleri ise asıl vatanla irtibatlarını kestikleri için, asıl Türk dilini muhafaza edememişler, hattâ onu bozmuşlardır. Geline bu noktada, asıl dil Çağatay Türkçesi, aslından uzaklaşan dil de Osmanlı Türkçesidir. Şu hâlde yapılması gereken iş, asıl dili esas alarak, bozuk dili düzeltmek olmalıdır. Tanzimat aydınlarının "*Çağatay lisânı*"na olan bakışı umumiyetle bu çerçevededir. Şemseddîn Sâmî de Tanzimat aydınlarının Çağatay

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Türkçesi hakkındaki görüşlerine ilâve olarak ortak dil teklifinde bulunmaktadır. Ona göre Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi biraz gayretle birleştirilebilir. Bu iki dilden tek bir Türk dili oluşturulabildiği takdirde, on milyonluk Osmanlı Türkleri ile on milyonluk dış Türkler, yirmi milyonluk büyük bir milleti teşkil edebilir.

Şemseddin Sâmî’nin teklifini bir tür “dil plânlaması” olarak anlamak mümkündür. Çünkü bu teklif, hem Çağatay Türkçesini, hem de Osmanlı Türkçesini terk ederek onların yerine üçüncü bir dil ihdas etmek manasına gelmektedir. Mamefih Şemseddin Sâmî daha sonraki yazılarında bu görüşünden vaz geçer. Ömrünün son senelerinde yazdığı yazılarında Osmanlı Türkçesinin yabancı kelimelerden mümkün olabildiğince arındırılarak dile sadelik kazandırılmasını, yabancı kelimelerin kaldırılmasıyla doğacak boşluğun Çağatay Türkçesinde, eski metinlerde ve Anadolu ağızlarında bulunan Türkçe kökenli kelimelerle giderilmesini teklif etmektedir. O, Çağatay Türkçesine göre “galat” şive olduğunu iddia ettiği Osmanlı (İstanbul) Türkçesinin ileride bütün Türklerin edebî dili hâline geleceğini de öngörmektedir.

Tanzimat aydınları arasında, Çağatay Türkçesi hakkındaki ilginç görüşleriyle, kendisinden sonraki aydınlar üzerinde en fazla tesir bırakan kişi hiç şüphesiz Şemseddin Sâmî’dir. Onun bilhassa dilde sadeleşmeğe gidilerek ödünç kelimelerin yerine Çağatay Türkçesinden kelime alınması görüşü, 1908 yılından itibaren faaliyet gösteren Türk Derneğinin 1909 yılında çıkarmağa başladığı *Türk Derneği* isimli dergide yazan bazı yazarların da dayanağı olmuştur. Hattâ Türk Derneğinin bir kısım üyeleri daha da ileri giderek “dilde tasfiyecilik” adı altında Türkçenin bütün yabancı kelimelerden arındırılması gerektiği tezini de ortaya atmışlardır. 1911 yılında *Genç Kalemler* dergisinde başlayan Yeni Lisân hareketi ise dilde tasfiyeciliğe gidilmesine ve bu maksatla Çağatay Türkçesinden kelime alınmasına karşı çıkar. *Genç Kalemler*’de çıkan “Yeni Lisân”⁴⁹ adlı yazısında Ömer Seyfeddin (1884-1920) dilde tasfiye isteyenleri, özellikle ödünç kelimelerin yerine Çağatay Türkçesinden kelime alınmasını önerenleri şiddetle eleştirmektedir: “*Tasfiye. Bunu nasıl yapmalı? Dernek’in arkasına takılıp akım bir irticaa doğru, Buhâra-yı Şerif’teki henüz mebnâî bir hayat süren, müthiş bir vukufsuzluğun, korkunç bir taassubun karanlıkları içinde uyuyan bundan bir düzine asır evvelki günleri yaşayan kavimdaşlarımızın yanına mı gidelim? Bu bir intihardır. Bu seri ateşli toplarımızı, makineli tüfeklerimizi bırakıp yerlerine, düşmanlarımız gelince -kavimdaşlarımız gibi- üzerlerine atacağımız suları kaynatmağa mahsus çay semaverleri koymağa benzer. Hayır, beş asırdan beri konuştuğumuz kelimeleri, me’nus denilen Arabî ve Fârisî kelimeleri mümkün değil terk edemeyiz. Hele aruzu atıp Mehmed Emin Beyin hecâî vezinlerini hiçbir şair kabul edemez. Konuştuğumuz lisân, İstanbul Türkçesi en tabii bir lisândır. Klişe olmuş terkiplerden başka lüzumsuz zînetler asla mükâlememize girmez. Yazı lisânıyla, konuşmak lisânını birleştirirsek edebiyatımızı ihya yahut icat etmiş olacağız. Maharetimizi, san’atımızı, zekâmızı yalnız beş on kişilik bir edip kümesi takdir etmeyecek, karşımızda anlayan, takdir eden, alkışlayan ve mükâfatını veren bir ekseriyet bulunacak.*”

Cumhuriyet Döneminde, Dil İnkılâbı kapsamında, Türkçedeki ödünç kelimelerin tasfiyesi ve yerlerine Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine kelime alınması meselesi tekrar gündeme gelir. Sonuçta Türk Dil Kurumunun öncülüğünde yapılan çalışmalarda Çağatay Türkçesinden ve bazı çağdaş şivelere elde edilen birçok kelime, Türkiye Türkçesinin söz varlığında yerini alır. Bütün bu faaliyetler devam ederken bazı Türk aydınlarının Çağatay Türkçesine olan bakışında Tanzimat Döneminden 1940’lı yıllara kadar önemli ölçüde bir değişiklik olmadığının görülmesi kayda değerdir. Çağatay Türkçesi, Tanzimat Döneminde edindiği “asıl Türk dili” olma unvanını Cumhuriyet Döneminin ilk yirmi beş yılında da zımnen korumuştur diyebiliriz. Çünkü Türk dilinin Kök Türk, Uygur, Hakaniye sahasına ait ürünleri gün yüzüne çıkmış olmasına rağmen, Çağatay Türkçesi, 1930’lu ve 40’lı yıllarda da Türk dilinin asıl kaynağı olarak görülmeğe devam etmiştir. Meselâ bu dönemin edebiyat tarihçilerinden Ağâh Sırrı Levend (1894-1978)’e göre, Çağatay Türkçesi Türkiye Türkçesinin zengin ve geniş bir kaynağıdır: “*Çağatayca düşmanlığını bir yana bırakmalıdır. Doğu Türkçesi bizim için zengin ve geniş bir kaynaktır. Bu kaynaktan yararlanmak gereği, bizden öncekilerin ortaya koyduğu, hele Şemseddin Sâmî’nin ısrarla üzerinde durduğu gerçeklerden biridir. İşimize yarayan kelimeleri oradan almaktan daha doğal bir şey olamaz. Hattâ amacı belirtmeğe daha elverişli bulursak, başka Türk diyalektlerinden de yararlanabiliriz. Bugün uzuv yerine organ, inzibat yerine disiplin kelimelerini, daha güzel Türkçe karşılığı bulununcaya dek nasıl kullanıyorsak, kongre yerine kurultay, nizamname yerine de tüzük kelimelerini aynı biçimde kullanmaktayız. Şimdi uyumsuz ve ağır*

⁴⁹ (Parlatır ve Çetin 1999, 78)

sanılan kelimeler, kullanıla kullanıla elbet yumuşayacaktır. Bu arada ağır olan kelimeleri de dil kendiliğinden atacaktır.”⁵⁰

Çağatay Türkçesi 15. ve 16. yüzyıllarda, Orta Asya’da, Alî Şîr Nevâî, Hüseyin Baykara, Bâbur gibi şahsiyetler eliyle bilhassa saray muhitinde inkişaf etmiş, 17. yüzyıldan sonra gerileme dönemine girse de, 20. yüzyıla kadar bütün Orta Asya’da tek yazı dili olarak kullanılmış, Türk dilinin ifade gücü çok yüksek tarihî şivelerinden biridir. Ancak Çağatay Türkçesinin en zirvede olduğu dönemlerde bile yer yer Osmanlı Türkçesinin tesiri altında kalmış olması dikkat çekicidir. Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserler incelendiğinde, bu eserlerde Osmanlı Türkçesine ait birçok dil özelliğine rastlamak mümkündür. Bilim adamları bu etkilenmeye umumiyetle “Oğuzcalaşma” adını vermektedirler. Hâlbuki aynı dönemlerde, Osmanlı devletinde, bilhassa Alî Şîr Nevâî’nin eserlerinin büyük rağbet görmesine, söz konusu eserlerin Osmanlı aydınlarının rahatlıkla okunup anlaşılması için sözlükler hazırlanmasına, hattâ bazı Osmanlı şairlerinin Çağatay şairlerine nazire olarak Çağatay Türkçesi ile şiir denemelerinde bulunmasına rağmen,⁵¹ Çağatay Türkçesinin dil özellikleri Osmanlı Türkçesine tesir etmemiştir. Yani Çağatay Türkçesinde görülen “Oğuzcalaşma”ya mukabil, Osmanlı Türkçesinde “Çağataycalaşma” hâdisesi ortaya çıkmamıştır. 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı aydınlarının zihinlerinde Çağatay Türkçesinin Türk dilinin aslı olduğuna dâir bir kavramın var olduğundan söz etmek de mümkün değildir. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Çağatay Türkçesi, Tanzimat aydınlarının karşısına birden bire “asıl Türk dili” olduğu iddiasıyla çıkarılmış ve bu iddia, hayrete şayandır ki, aydınlarca ciddî bir itirazla karşılanmadan benimsenmiştir. Diğer taraftan Çağatay Türkçesi Osmanlı devletinde gördüğü itibarı 20. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya’da, yani asıl vatanında bulamamağa başlamıştır. Çağatay Türkçesi, Rus Türkologların da göz ardı edilemeyecek katkılarıyla, Türkistan’daki bazı “ceditçi” aydınların eskiden kalma bir dil olduğu, konuşma dili ile uyum sağlamadığı türünde ortaya attıkları tezlerle, yani tam da Tanzimat aydınlarının Osmanlı Türkçesi için öne sürdükleri gerekçelere benzer iddialarla, asıl vatanından dışlanmağa çalışılmıştır. Bir anlamda Çağatay Türkçesinin asıl vatanındaki konumu da Osmanlı Türkçesinden pek farklı olmamıştır. Nihayet Abdurrauf Fıtrat, Abdülhamid Süleyman [Çolpan] gibi milliyetçi aydınların öncülüğünde oluşturulan “Çağatay Birliği” adlı karşı hareketin gayretlerine rağmen, yazı dili ile konuşma dili arasındaki farkların kaldırılması, yazı dilinin mahallî unsurlara dayanması gerektiği görüşünün hâkim olması sonucunda, Çağatay Türkçesi yerini Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri gibi birkaç yeni şiveye bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Midhat Efendi. “Ehemmiyetli Bir Lâyiha’dır.” *Basîret*. 27 Rebiyülâhır 1289/23 Mayıs 1288, 1-2.
- _____. “Osmanlıcanın Islahı.” *Dağarcık*. Sayı 1 (1288): 20-25.
- _____. “Atûfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerinin Lütfe İhsan Buyurdukları Takrîz-i Belâgat Unvanlarıdır.” *Üss-i Lisân-ı Türkî*. İstanbul: Âlim Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1313 [1897], 3-9.
- Ahmed Vefik Paşa. *Lehce-i Osmânî*. 2 cilt. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1306 [1890].
- AKALIN, Mehmet. *Tarihî Türk Şiveleri*. İlâveli 2. baskı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 73. Ankara, 1988.
- AKÜN, Ömer Faruk. “Şemseddîn Sâmi.” *İslâm Ansiklopedisi*. C. 11, 2. baskı. MEB yayınları. İstanbul, 1979, 411-422.
- _____. “Hayatı, Hizmetleri ve Eserleri ile Şemseddîn Sâmi.” *Temel Türkçe Sözlük*. C. 1 (A-F). Tercüman Gazetesi-Yapı Kredi Bankası yayınları. İstanbul, 1985, VII-XX.
- _____. “Ahmed Vefik Paşa.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul, 1989, 143-157.
- _____. “Hayatı, Eserleri, Türklüğe Hizmetleri ile Şemseddîn Sâmi.” *Kamûs-ı Türkî*. ALFA yayınları: 355, dizi no: 16, İstanbul, 1998, 1-32.

⁵⁰ (Levend 1972, 457-458)

⁵¹ (Sertkaya 1970, 18: 133-138; 1971, 19: 171-184; 1973, 20: 157-184; 1977, 22: 169-189)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

- AKYÜZ, Kenan. “La littérature moderne de Turquie.” *Philologiae Turcicae Fundamenta II*. Wiesbaden, 1965, 465-634.
- _____. *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*. *Philologiae Turcicae Fundamenta*’da yayımlanan makalenin kitap şeklinde basılmış Türkçe nüshası. Kitapta basıldığı yer ve tarih kaydı bulunmamaktadır.
- Alî Suâvî. “Lisân ve Hatt-ı Türkî-1.” *Ulûm Gazetesi* 2 (22 Rebîyülâhır 1286): 69-78.
- Alî Suâvî. “Lisân ve Hatt-ı Türkî-2.” *Ulûm Gazetesi* 3 (7 Cemâziyülevvel 1286): 114-134.
- Alî Suâvî. “Lisân ve Hatt-ı Türkî-3.” *Ulûm Gazetesi* 4 (22 Cemâziyülevvel 1286): 214-228.
- BARTHOLD, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. Hazırlayan Hüseyin Dağ. Çağlar yayınları: 1, tarih: 1. Ankara, 2004.
- BAZİN, Lous. “Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri.” Çeviren E. Gemalmaz. *Tarihî Türk Şiveleri*. İlâveli 2. baskı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 73. Ankara, 1988, 15-28.
- BENZİNG, Johannes. “Türk Dillerinin Sınıflandırılması I.” Çeviren R. Küçükboyacı. *Tarihî Türk Şiveleri*. İlâveli 2. baskı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 73. Ankara, 1988, 1-7.
- _____. “Özbek ve Yeni Uygur Edebiyatı.” Çeviren Mehmet Akalın. *Türk Dünyası Edebiyatı*. Hazırlayan Halil Açıkgöz. Tür Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları: 88-34-Y.0147.54. İstanbul, 1991, 85-108.
- BROCKELMANN, C. *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasien*. Leiden, 1954.
- CAFEROĞLU, Ahmet. *Türk Dili Tarihi I-II*. Edebiyat Fakültesi yayınları: 778. İstanbul, 1970.
- Ebulgâzî Bahâdır Han. *Uşal Şecere-i Türkî*. Çeviren Ahmed Vefik Paşa. Eserde basıldığı yer ve tarih kaydı bulunmamaktadır.
- _____. *Türk Şeceresi (Şecere-i Türk)*. Çeviren Doktor Rızâ Nûr. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1343 [1925].
- ECKMANN, János. *Çağatayca El Kitabı*. Çeviren Günay Karaağaç. Edebiyat Fakültesi yayınları: 3412. İstanbul, 1988.
- _____. *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Hazırlayan Osman F. Sertkaya. TDK yayınları: 635. Ankara, 1996.
- _____. “Çağatayca.” Çeviren Mehmet Akalın. *Tarihî Türk Şiveleri*. İlâveli 2. baskı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 73. Ankara, 1988, 211-245.
- ERASLAN, Kemal. “Çağatay Şiiri.” *Türk Dili: Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*. C. 52, sayı. 415, 416,417 (1986): 564-718.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican. “Başlangıcından 13. Yüzyıla kadar Türk Nazım ve Nesri.” *Büyük Türk Klâsikleri*. C.1. Ötüken Neşriyat. İstanbul, 1985, 37-184.
- _____. “Batı Türkçesinin Doğuşu.” *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988)*. TDK yayınları: 655. Ankara, 1996, 39-45.
- _____. “Dilimizin Adı.” 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*. TDK yayınları: 678. Ankara, 1999, 387-407.
- EREN, Hasan. *Türklük Bilimi Sözlüğü*. TDK yayınları: 705. Ankara, 1998.
- ERGİN, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. Edebiyat Fakültesi yayınları: 780. İstanbul, 1962.
- _____. “Doğu Türkçesi (Çağatayca).” *Türk Dünyası El Kitabı*. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınları: 45. Ankara, 1976, 291-296.
- VON GABAİN, A. *Özbekische Grammatik: mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis*. Leipzig und Wien, 1945.

- GÜRAY, Sevim. *Ahmet Vefik Paşa*. 2. baskı. TDK yayınları: 250. Ankara, 1991.
- HARTMANN, Martin. *Çaghataisches: die Grammatik ussi lisâni turkî des Mehemed Sadiq*. Heidelberg, 1902, XIX+83 s.
- HEİD, Uriel. *Türkiye'de Dil Devrimi*. Çeviren Nejlet Öztürk. IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 11. İstanbul, 2001.
- İbrâhîm Halfîn, *Uşal Şecere-i Türkî-yi Nâm-ı Kitâb*, Ebu'l-gâzî Bahâdır Han b. Arab Muhammed Hannî inşâ ve tasnîfidir. Kazan, 1239 [1824].
- KAÇALİN, Mustafa, S. "Galat." *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13, 2. baskı. MEB yayınları. İstanbul, 1996, 300-303.
- KAPLAN, Mehmet, İnci ENGİNÜN ve Birol EMİL. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*. 2. baskı. Marmara Üniversitesi yayınları: 521, Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları: 30. İstanbul, 1993.
- KAPLAN, Mehmet, İnci ENGİNÜN, Birol EMİL ve Zeynep KERMAN. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III*. Marmara Üniversitesi yayınları: 545, Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları: 31. İstanbul, 1995.
- KORKMAZ, Zeynep. *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları: 251. Ankara, 1974.
- _____. *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*. TDK yayınları, Atatürk dizisi: 574. Ankara, 1992.
- KORKMAZ, Zeynep, Ahmet B. ERCİLASUN, KÂZİM Yetiş, Saim SAKAOĞLU ve Zeynep KERMAN. *Atatürk ve Türk Dili 2: Atatürk Devri Yazarlarının Türk Dili Hakkındaki Görüşleri (Gazetelerden Seçmeler)*. TDK yayınları: 662. Ankara, 1997.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. "Çağatay Edebiyatı." *İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. MEB yayınları. İstanbul, 1988, 270-323.
- _____. "Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri." *Edebiyat Araştırmaları*. Yayımlayan Orhan F. Köprülü. Ötüken Neşriyat: 186, kültür serisi: 52. İstanbul, 1989, 271-315.
- KÜLTÜRAL, Zuhâl. *Türkçede Galatlar ve Galatât Sözlükleri* (Basımda).
- LEVEND, Ağâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 3. baskı. TDK yayınları: 347. Ankara, 1972.
- LİGETİ, L. *Bilinmeyen İç Asya*. Çeviren Sadrettin Karatay. TDK yayınları: 527. Ankara, 1986.
- Mehmed Sâdık. *Üss-i Lisân-ı Türkî*. İstanbul: Âlim Matbaası-Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1313 [1897].
- MENGES, Karl Heinrich. "Türk Dillerinin Sınıflandırılması II." Çeviren R. Küçükboyacı. *Tarihî Türk Şiveleri*. İlaveli 2. baskı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 73. Ankara, 1988, 7-12.
- ÖKE, Mim Kemâl. *Saraydaki Casus: Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*. İstanbul, 1991.
- ÖKSÜZ, Yusuf Ziya. *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. TDK yayınları: 606. Ankara, 1995.
- ÖLMEZ, Zuhâl. *Şecere-i Türke göre Moğol Boyları*. Kebikeç yayınları. İstanbul, 2003.
- ÖZALP, N. Ahmet, haz. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. Ses yayınları: 4, seyahatnameler: 2. İstanbul, 1993.
- PARLATIR, İsmail ve Nurullah ÇETİN. *Genç Kalemler Dergisi*. TDK yayınları: 650. Ankara, 1999.
- PAVET de COURTEÏLLE, Abel. *Dictionnaire turk-oriental*. Réimpression 1972 de l'édition Paris 1870. Amsterdam: Philo Press, 1972.
- QUATREMÈRE, É. Marc. *Chrestomathie en turc oriental*. Paris, 1841.
- RADLOFF, Wilhelm. *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun*. 2 cilt. Petersburg, 1890-1891.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

- SERTKAYA, Osman Fikri. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri.” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 18 (1970): 133-138.
- _____. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II.” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 19 (1971): 171-184.
- _____. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III ve Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar.” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 20 (1973): 157-184.
- _____. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV.” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 22 (1977): 169-189.
- Şemseddin Sâmî. *Lisân*. İstanbul: Mihrân Efendi Matbaası, 1303 [1886].
- _____. *Lisân*. Hazırlayan İsmail Doğan. İstanbul, 1997.
- _____. *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317 [1901].
- _____. *Temel Türkçe Sözlük: Sadeleştirilmiş ve Geliştirilmiş Kamûs-ı Türkî*. Hazırlayanlar Mertol Tulum, Metin Akar, Yaşar Akdoğan, Necat Birinci, Mustafa Özkan, Kâzım Yetiş, Halil Açıkgoz, Azmi Bilgin, Mehmet Ali Bulut, Muhammet Nur Doğan, Mehmet Sarı, Atilla Şentürk, Hatice Uzun, Muhammet Yelten. 3 cilt. Tercüman Gazetesi-Yapı Kredi Bankası yayınları. İstanbul, 1985.
- _____. “Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-1.” *Hafta*. C. 1, sayı 1 (22 Ramazan 1298): 11-14.
- _____. “Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-2.” *Hafta*. C. 1, sayı 2 (29 Ramazan 1298): 29-31.
- _____. “Elsinenin Ensâb ve Taksîmâtı-3.” *Hafta*. C. 1, sayı 4 (13 Şevval 1298): 60-62.
- _____. “Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-4.” *Hafta*. C. 1, sayı 5 (20 Şevval 1298): 76-78.
- _____. “Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-5.” *Hafta*. C. 1, sayı 7 (5 Zilkade 1298): 109-110.
- _____. “Lisânların Ensâb ve Taksîmâtı-6.” *Hafta*. C. 1, sayı 8 (12 Zilkade 1298): 122-126.
- _____. “Lisân-ı Türkî (Osmânî).” *Hafta*. C. 1, sayı 12 (10 Zilhicce 1298): 177-181.
- _____. “Lisân ve Edebiyatımız.” *Girid Muhtâcîne-i İanete Nusha-i Yegâne-i Fevkalâde*. Tercümân-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn gazeteleri tarafından müştereken tertip olunup Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesinin ruhsat-ı resmîyesiyle tâb edilmiştir. İstanbul, 1313 [1897], 89-91.
- _____. “Lisân ve Edebiyatımız.” *Sabah*. 27 Temmuz 1314/8 Ağustos 1898, 3.
- _____. “Yine Lisân ve Edebiyatımız.” *Sabah*. 3 Ağustos 1314/15 Ağustos 1898, 3-4.
- _____. “Lisân ve Edebiyatımızın İntihâbı.” *Sabah*. 10 Ağustos 1314/22 Ağustos 1898, 3-4.
- _____. “Lisânımızın Tahdîdi.” *Sabah*. 21 Eylül 1314/3 Teşrin-i Evvel 1898, 3-4.
- _____. “Lisânımızın Sadeleştirilmesi.” *Tarîk*. 26 Mayıs 1315/7 Haziran 1899, 3-4.
- _____. “Lisânımızın Sadeleştirilmesi.” *İkdâm*. 14 Kanun-ı Sâni 1317/27 Kanun-ı Sâni 1902, 1.
- _____. “İfade-i Meram.” *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317 [1901], 3-9.
- ŞEN, Mesut. *Zahîrüddin Muhammed Bâbur. Bâburname: Giriş, Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri), Açıklamalı Dizin*. Doktora tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1993.
- Şeyh Süleyman Efendi. *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1298 [1882].
- TEKİN, Şinasi. “Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler.” *İstikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. Simurg yayınları: 41, dil ve edebiyat: 8. İstanbul, 2001, 121-149.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri. “Şemseddin Sâmî ve Kamûs-ı Türkî.” *Kamûs-ı Türkî*. Çağrı yayınları: 2, lugatler dizisi: 1. İstanbul, 1978, 5-16.
- THÚRY, Józef. “Orta Asya Türkçesi üzerine Tetkikler.” Çeviren Râgıb Hulûsî. *Millî Tettebbular Mecmuası*. C. 1, sayı 2 (Mayıs-Haziran 1331): 207-233.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

- TULUM, Mertol. “Temel Türkçe Sözlük’ün Niteliği ve Hazırlanışı Üzerine.” *Temel Türkçe Sözlük: Sadeleştirilmiş ve Geliştirilmiş Kamûs-ı Türkî*. C. 1 (A-F). Tercüman Gazetesi-Yapı Kredi Bankası yayınları. İstanbul, 1985, XXVII-XXX.
- UÇMAN, Abdullah. “Ali Suâvî.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2, 2. baskı. MEB yayınları. İstanbul, 1989, 445-448.
- VÁMBÉRY, Herrmann. *Çagataische Sprach-studien*. Leipzig, 1867.
- _____. *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilig*. Innsbruck, 1870.
- YÜCE, Nuri. “Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri Arasındaki Yeri.” *İslâm Ansiklopedisi*. C. 12/2, 2. baskı. MEB yayınları. İstanbul, 1988, 445-456.
- _____. “Türk Dili ve Lehçeleri.” *İslâm Ansiklopedisi*. C. 12/2, 2. baskı. MEB yayınları. İstanbul, 1988, 468-530.
- _____. “Türk Dilinin Tarihî Devreleri ve Bugünkü Lehçeleri.” *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof.Dr. Muharrem Ergin’e Armağan*. Yıl 28/1-2 (Ankara, 1992): 305-318.
- ZENKER, Julius Theodor. *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*. New York: Georg Olms Verlag, 1979.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

